

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*), dr A.Th. Boone, dr Th. van den End (secretaris/*secretary*), dr Chr.G.F. de Jong, dr H.E. Niemeijer, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr G.F. de Jong (Orange City, U.S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München, Ger.), dr S.J. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.), Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 1998 bedraagt NLG 45,- voor Nederland, voor studenten NLG 30,-, voor instellingen NLG 50,-; losse nummers NLG 25,-, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613 (Note: changed numbers!).

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

Forgotten Founding Father: Cornelius VanderMeulen as Immigrant Leader

J.L. Krabbendam

Introduction

In the fall of the centennial year 1876 the Dutch communities in Western Michigan lost both their pioneering leaders: Albertus C. Van Raalte (1811-1876) and Cornelius VanderMeulen (1800-1876). Just as fifty years before Americans had mourned the deaths of Thomas Jefferson and John Adams on the same Fourth of July 1826, as a symbol for the end of the era of the founding fathers, the Hollanders in the West realized that the first generation was quickly passing away, ushering in a new phase. The Dutch settlers were attached to their leaders and commemorated them as Dutch incarnations of Old Testament prophets like Moses and Elijah. But were their leaders really of equal stature? Can VanderMeulen stand in the shadow of Van Raalte? Is it an exaggeration to honor him as the founder of Zeeland, or is it closer to the truth to see him as a follower: first of the Rev. Henry P. Scholte, who educated him, secondly of Van Raalte, who emigrated first and designed the model settlement of Holland, and finally of Jannes VandeLuyster, pioneer farmer and forest financier?

In this paper I will argue, that VanderMeulen rightfully belongs to the category 'founding fathers' of the Dutch settlements in the Midwest. Even though he was less prominent than Van Raalte, VanderMeulen was more than a mere follower. VanderMeulen bridged the distance that Van Raalte's responsibilities for the entire colony created between himself and the common people. VanderMeulen's experiences before his emigration prepared him well for his new role. His versatile pastorate brought stability and prosperity to the Dutch settlements and prestige to the immigrant branch of the Reformed Church in America.¹ The life

1 See for a recent overview of the emigration to the United States: Robert P. Wierenga, "'Pioneers for Jesus Christ': Dutch Protestant Colonization in North America as an Act of Faith," in George Harinck and Hans Krabbendam, eds., *Sharing the Reformed Tradition: The Dutch-North American Exchange, 1846-1996* (Amsterdam 1996) 35-55. A note about the names of the two most important Dutch-American denominations: The Reformed Protestant Dutch Church in North America had become independent from the Hervormde Kerk in the Netherlands in 1772. In 1867 the reference to the Dutch origin was dropped and the name became Reformed Church in America. The Separatists in 1857 called themselves the Holland Reformed Church. Between 1861 and 1880 their name was True Dutch Reformed Church. Between 1880 and 1904 they were known as the Holland Christian Reformed Church, until they turned to their present name Christian Reformed Church. In order to avoid confusion I call the Reformed RCA and the Christian Reformed CRC in the text regardless of their official name at that time. NB: Since his arrival in the USA Van der Meulen changed his name into Cornelius VanderMeulen.

story of VanderMeulen allows us to analyze which features make a person an effective immigrant leader.

Origins

Cornelis was born at the threshold of a new century, on December 15, 1800 in the town of Middelharnis, on the island of Flakkee, close to Rotterdam. Cornelis' father, Jacob van der Meulen, was born in 1760, worked as a shoemaker and married Anna de Rijke at age 25. This marriage brought forth nine children, but only two brothers reached adulthood: Eliza, born in 1793 and his brother Cornelis, born seven years later. Death took a high toll in this family. Cornelis' mother died in 1805, leaving behind two infant sons and a husband, who never remarried. In 1826, one year before Cornelis got married, his father passed away. Both his brother Eliza and he were confronted frequently with death in their own households. Eliza lost three children and his wife, before he died at age 56. Cornelis' own marriage resulted in twelve children, of whom he had to bury all but three. These events not only made Cornelis' family circle very small, but also made him a mellow man.²

Middelharnis was the regional centre of Flakkee. The town was built along a dyke and had a population of 3,000 around 1840. Though the town had attracted new citizens in the mid 1820s, its local economy, which depended on growing wheat, mud and potatoes, and on fishing, was a matter of constant worry for the authorities. The principal market for selling fish was Belgium, which had seceded from the Kingdom of the Netherlands in 1830 and consequently restricted its imports. It had a small-town civilization with a representative city hall, a local chapter of the Society for Public Welfare, which started the first library, a large public school, and a few churches. While the Hervormden dominated the village, small minorities of Jews (50), and Roman Catholics (100) could be found.³ Though a substantial part of the population needed city meals during the winter, the Van der Meulen family seemed to manage.

In an autobiographical sermon in 1872, Cornelis identified his parents as 'gereformeerd', and his father as a wise, gifted man who knew the truth.⁴ But Cornelis himself was not particularly pious, nor was his wife, Elizabeth Geertrui van de Roovaard, a daughter of a sea captain from close by Stad aan 't

2 Julian H. VanderMeulen, "Genealogy VanderMeulen family," chart 1, Herrick Public Library, Holland, MI. This genealogy is not fully reliable and has some dates wrong, such as the birth date of Annetje Elizabeth (correct is February 20, 1828) and the death of Anna (correct is March 8, 1849). The wedding date of Jacob and Anna is May 8, 1785.

3 A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* 7 (Gorinchem 1846) 920-927. J. v.d. Waal en F.O. Vervoorn, *Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee. Zijne wording en zijn voortbestaan tot op heden* (Sommelsdijk 1896) 351-352. City Archive Middelharnis, *Verlagen van de toestand der gemeente 1824-1829*.

4 *Ter nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen* (Grand Rapids 1876) 10.

Haringvliet.⁵ Young Cornelis lived rather light-heartedly, working hard, dressing well, and getting his fiancée pregnant before their wedding – the child died within six months. In the following years, three sons were born, one of whom did not survive the first year.⁶ During these years Cornelis worked as laborer, contractor, and trader. In the spring of 1833, when the local economy was at its worst, he moved his family to Rotterdam, where he represented the interests of some Flakkee citizens. Such moves from small Dutch towns to the emerging economy of Rotterdam were quite common, but Cornelis' stay was short because of a tragedy in July 1833. On the same day his two remaining sons, aged four years and fifteen months, died in the first cholera epidemic of Rotterdam.⁷ This disaster triggered important decisions. Cornelis returned to Middelharnis, closed his business association and for a while lived on the Dfl. 944 that his debtors owed him. Moreover, he became serious about matters of life and death; he bent his knees and begged for grace, as he recalled.⁸

In the years following 1834 the Secession movement spread over the Netherlands. Very few people joined the dissenters on Overflakkee. Only six adults had officially severed their ties with the Hervormde kerk. They were considered poor, but of a moral kind, and caused no disorder, the mayor reported to the national authorities.⁹ The recently converted Cornelis sympathized with them. He recognized a similar state of mind and heart, which put religion at the centre of one's life. In 1835, he became a charter member and soon the leading elder of this Seceded congregation, reading sermons, teaching children catechism lessons,

5 C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Vijfde Deel: documenten uit het archief ds H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)* (Dordrecht 1982) 250. One of her relatives, Jacob, was a wagon maker and became the leader of the Seceders in that town. He ran into difficulties because he had pressed himself upon his congregation as a teaching elder. VanderMeulen had mediated in the conflict and brought him to a confession of sin. He was not a brother, but a distant cousin to Elizabeth.

6 Burgerlijke Stand, City Archive Middelharnis, October 18, 1827.

7 City Archive Goes, Van der Meulen Archief, inv. 1. (hereafter quoted as GAG, VDMA) Henk van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976) 211 shows that most migrants to Rotterdam came from the Zuid-Holland islands and especially from the smaller cities. Many immigrants in Rotterdam had an orthodox-hervormde background, 242-243. Cornelis mediated between young men who wanted to avoid military service and their substitutes who asked the sum of Dfl. 700. City Archive Rotterdam, Nieuw Notarieel Archief, inv. 124 f 507, April 25, 1833; also 123 f 1070, April 16, 1832. City Archive Rotterdam, Death Records 2821 and 2822; Van Dijk, *Rotterdam*, 177-186. The financial records of the town of Middelharnis do not indicate that Van der Meulen was an independent contractor. Most likely he worked as a laborer for others. *Staat van uitgaven 1831-1836*, City Archive Middelharnis.

8 GAG, VDMA, inv. 2., Akte van Volmacht, 5 August 1833; *Nagedachtenis*, 12.

9 C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Zevende deel: Classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986) 27-33. Request September 23, 1836, City Archive Middelharnis, inv. 662, Ingekomen stukken 1836. The influence of Scholte is felt in his renouncing all state subsidies and a full separation between state and church.

representing the group at synods, while continuing his work as a contractor. The congregation counted 35 members in 1836 and met in Van der Meulen's house.¹⁰ Characterizing the early years of Cornelis van der Meulen, we find a rather independent man, with a small circle of relatives, an entrepreneur with gifts of mediation, and a man whose life was profoundly shaken by domestic distress, who found God in a crisis. He took the consequences of his conversion seriously and dared to stand separate as a Seceder.

The education of a pastor

Soon after the fundamental change in his life, Cornelis set the first steps on the road to the ministry by giving edifying impromptu meditations, not only in Middelharnis, but also in the larger region.¹¹ Itinerant Seceded ministers, such as Hendrik P. Scholte, attracted crowds of 200-300 listeners in Middelharnis in the late 1830s. Their charisma was sufficient to trigger a new congregation, but more was needed to ascertain a viable permanent institution. This required a consistory and, preferably, a pastor. Scholte installed Van der Meulen and others into a consistory and informed the Middelharnis congregation that the provincial synod of the Seceders would examine ministerial candidates, who had to prepare themselves through self-study. Scholte was willing to offer assistance and found four candidates for the ministry in this region. All of them had experienced God's grace and sought instruction in the Reformed doctrines, in delivering sermons, and in pastoring people.¹² Van der Meulen had gained some reputation for edifying talks and was a promising candidate. Scholte sent him money to bring his family to Utrecht, where he had found living quarters for them. With official papers confirming his good behavior from the city and the classis, Van der Meulen arrived in Utrecht in December 1838 after a forty-eight hour boat trip with an inexperienced crew, who got lost several times on the intricate system of Dutch waterways.¹³

The family moved to a second story apartment: a three-months old baby, a boy of four and a girl of two, apart from two boarders, who also studied with Scholte. While Van der Meulen had formerly enjoyed a decent income, he now had to

10 *Handelingen en verslagen van de algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde kerk (1836-1869)* (Houten/Utrecht 1984) 83 (September 28-October 11, 1837). At this synod J. van de Luijster was also present, 180 (March 6 and 7, 1840).

11 *Nagedachtenis*, 12 mentions Van der Meulen's visit to Middelburg in 1837.

12 The installation of the consistory took place on July 29, 1835, C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Zevende deel: Classes Rotterdam en Leiden* (Dordrecht 1986) 107; Scholte to congregation of Middelharnis and Van der Meulen, June 25, 1838, GAG, VDMA inv. 8; H.P. Scholte to H. de Cock, December 7, 1838, Smits, *De Afscheiding van 1834. Derde deel: Documenten uit het archief H.P. Scholte, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A.* (Dordrecht 1977) 113.

13 *Nagedachtenis*, 31.

live on a bare five guilders a week.¹⁴ To gain experience in his new office Van der Meulen became part of the consistory of Utrecht and was frequently asked by Scholte to preach, not only to help alleviate Scholte's tasks, but also to present the candidate to the congregations.¹⁵ Van der Meulen learned by doing and made a special study of church order, discipline, and history, while he also worked to improve his weak command of the Dutch language.¹⁶

Within a year he had made sufficient progress to be tested. On November 22, 1839 a consistory meeting at Utrecht with other members of the classis present grilled Van der Meulen till two o'clock in the morning and had him deliver a sermon the following day about Nehemiah 2:20 "Then answered I them, and said unto them, The God of heaven, he will prosper us; therefore we his servants will arise and build; but ye have no portion, nor right, nor memorial, in Jerusalem." Though the examinations were elaborate and satisfied the board, this exam was technically illegal because no other ministers than Scholte had participated. The Seceded church was in the midst of a nasty controversy about the church order and its identity, with Scholte representing the faction that wanted to minimize formalities. This had resulted in him being ousted.¹⁷ Notwithstanding his deposal, he confirmed Van der Meulen immediately. The new minister started his ministry in the congregations of Middelharnis and Rotterdam without delay.¹⁸ It took a year before the synod of the Seceders agreed to accept Van der Meulen as a regular minister.¹⁹ Meanwhile, Van der Meulen had started with enthusiasm in his new profession, not curbed by the regular fines

14 Smits, *Afscheiding. Vijfde deel*, 205.

15 Scholte to Van der Meulen, November 28, 1838 and December 5, 1838, GAG, VDMA, inv. 9.

16 He prepared himself by reading translations of the Réveil theologian Merle d'Aubigné and Joseph Millner, an Episcopal theologian in Hull. *Nagedachtenis*, 33; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland, 1834-1869. Deel 1: De Bevelanden en Zeeuws-Vlaanderen* (Barneveld 1987) 102. Smits, *Afscheiding. Vijfde deel*, 205.

17 Smits, *Afscheiding. Vierde deel*, 155. See C. Veenhof, *Kerkgemeenschap en kerkorde. Kort overzicht van de strijd, gevoerd in de Afgescheiden Kerken tussen 1836 en 1840 over de Kerkgemeenschap en Kerkorde* (Amsterdam 1974).

18 The more formal brethren in the Seceded denomination considered this a break of the agreement that at examinations of candidates at a Provincial meeting at least three ministers needed to be present. They requested another examination, but Van der Meulen thought that preposterous, since they had no objection to his life or teaching. Smits, *Afscheiding*, 5:130-131.

19 The Synod of the Seceders met in Amsterdam from November 17 until December 3, 1840. Encouraged by his Rotterdam consistory Van der Meulen attended the meetings and showed an open attitude, asking for any questions about his views or service (but not an examination) and was accepted. Van der Meulen to Scholte, December 3, 1840, in Smits, *Afscheiding. Derde deel*, 188. *Handelingen en verslagen*, 235.

he had to pay for his illegal worship services in the Southwestern part of the Netherlands.²⁰

Almost from the very beginning of Van der Meulen's ministry, the Seceders in Zeeland prodded him to become their pastor.²¹ In March 1841, he was called by twelve congregations of Zeeland. The dispersion of these small churches and the opportunities for expansion of God's Kingdom persuaded him to accept their call. The move of the Van der Meulen family to Goes did not improve his home situation immediately. With an almost perpetually pregnant or nursing wife and poor living conditions, first in church buildings and later in narrow dwellings, the family suffered from fevers and malaria. But soon his situation improved.²² With a salary of Dfl. 1,000 and official recognition by synod and state, the future looked promising.²³ Van der Meulen's six-years term in the province of Zeeland proved a highly successful one. In three years the conditions changed from meetings outdoors or in barns to regular church buildings and thriving congregations. In this pioneer situation Van der Meulen was always on the road, visiting each congregation in turn every quarter, starting to keep regular minutes, and celebrating the Lord's Supper, often for the first time. He went where needs and new chances were.

During this first period, Van der Meulen learned to think in broader terms than most of his colleagues. His first concern was the spread of the gospel. Though the Zeeland Seceders did not reject the Church Order of Dordrecht, they resented attempts to force it upon all congregations, which set them apart from the national Seceder organization.²⁴ In the three main issues that divided the Seceders, namely asking official recognition from the state, drafting a church order, and adhering to old customs, Cornelis sided with Scholte. His motivation was to prevent the rules from obstructing the growth of the churches: he wrote an elaborate essay on the procedure of calling ministers. The official rule was that only with consent of the old congregation and the classis a minister was allowed to accept a call. Van der Meulen argued that the congregation should let its pastor go when it

20 Smits, *Afscheiding. Zevende deel*, 109 and 144; idem, *Afscheiding. Eerste deel*, 127-129; Wesseling, *Afscheiding van 1834 in Zeeland*, vol. 1, 307-308; GAG, VDMA, inv. 15 and 26. Court order April 21, 1840 and receipt of lawsuit dated June 4, 1842.

21 Pieter Geerske to Van der Meulen, May 7, 1840, GAG, VDMA inv. 11. Minutes Classis Goes, January 6, 1841, GAG, Archief Particuliere Synode GKN, inv. 2.

22 *Nagedachtenis*, 36.

23 *Nagedachtenis*, 14; Minutes Classis Goes, March 5 and April 21, 1841, GAG, Archief Particuliere Synode Gereformeerde Kerken in Nederland, inv. 2; Wesseling, *Afscheiding van 1834 in Zeeland*, vol. 1, 109-111.

24 Twice the Zeelanders saw their minister being ousted by national synods (Budding and Scholte) and they had dismissed two preachers, P.M. Dijksterhuis and S.O. Los for lack of cooperation with the supporters of Scholte. Smits, *Afscheiding. Zevende deel*, 69. The separate situation lasted until 1851.

benefitted the expansion of the church.²⁵ He also resisted the prescription that ministers should wear recognizable clothing: a cocked hat and knee-breeches, because it fanned superstition and resembled the garbs of Roman Catholic clergy. Later in America he would cut loose the rims of his old cover to make a fancy sun hat. He also tried to persuade Seceder churches to abandon the old, sixteenth-century, psalter of Petrus Datheen and share the new psalter of 1773. He successfully provided pastoral care, clear leadership, and tightened the dispersed churches with friendly authority and prevented a trend to sheer traditionalism. He was a committed Seceder, but maintained friendly relations with the Hervormde clergy, he was no hardliner. He gave priority to bringing the gospel and considered regulations of secondary importance.²⁶

Frequently, Jannes van de Luijster, a rich farmer in Borsele and a pillar of the Secession in Zeeland, accompanied Van der Meulen on his itineraries. The presence of a minister made the congregations more attractive and many new members joined. Van der Meulen received colleagues in Wolphaartsdijk (W. Gardenier) and Nieuwdorp (C. Stekete) to alleviate his burden.

In the first decade as a minister, Van der Meulen proved himself a dedicated pastor, an able organizer, and a realist. Though he was a friend and trainee of Scholte and shared his resistance against formalities and overzealous features of piety, he laid more emphasis on communion and coherence. A peace lover, he tied the Seceded Zeeland churches closer together, and made an effort to reestablish the relationship with the other Seceded churches.²⁷ His pioneering as an itinerant preacher in Zeeland proved a valuable asset in his future as an emigrant leader.

Emigration

While the situation of the Seceders improved, the general economic situation in Zeeland deteriorated in the 1830s and 1840s, as is shown by the doubling of the percentage of paupers from 6 till 12 percent. The situation in Zeeuws-Vlaanderen was even worse. According to monitors of the Zeeland economy twice as many laborers were employed part time compared to those with a permanent position. They saw no signs of improvement, because education was deficient and

25 Manuscript in GAG, VDMA, inv. 101; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Zeeland*, vol. 2: *Walcheren, Schouwen-Duiveland, Tholen en Sint Philipsland* (Barneveld 1989) 61.

26 *Nagedachtenis*, 35-36; Concept letter about the clerical costume GAG, VDMA, inv. 7. Wesseling, *Afscheiding in Zeeland*, 2:64. M.J. Aalders, "Het ambtsgewaad ter discussie in de kring der afgescheidenen," in: D.Th. Kuiper, e.a., red., *Predikant in Nederland (1800 tot heden)*. *Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* 5 (Kampen 1997) 152-182. D. Versteeg, *De Pelgrim-Vaders van het westen* (Grand Rapids 1886) 72; C. Dekker, *Gereformeerd en evangelisch. Ontstaan en geschiedenis van de Buddinggemeente te Goes en haar plaats in het Nederlandse Protestantisme in de periode 1839-1881* (Kampen 1992) 111.

27 Smits, *Afscheiding*, 7:79-80.

dependency on welfare and unwillingness to work increased. The sudden outbreak of the potato blight in July 1845 worsened an already depressing situation. The wet summer of that year proved a perfect condition for rapid infection by *Phytophthora infestans*, a fungus destroying 75 percent of the total crop. The following year few potatoes were planted and a very dry summer reduced the harvest to a minimum. Moreover, substitution with other foodstuff was expensive because wheat and rye suffered from the same drought, while the international demand for food rose. With prices tripling within a year, the common man could not sustain himself anymore. The situation reached an alarming state when the winter proved severe and the weakened condition of the working class increased the number of victims of contagious diseases. The passage of thousands of Germans on their way to the New World, spread the 'emigration fever' in the Netherlands.²⁸

Initially, Van der Meulen did not applaud the idea of emigration resulting from this emergency situation. He had both fundamental and practical objections against leaving the country: God had entered into a covenant with the Netherlands, though he knew that God's spirit was working worldwide. He saw the desire to emigrate as a sign of desperation which disregarded the reliability of God's promises and as an instrument to avoid repentance. Moreover, leaving Zeeland would increase the burden on those who stayed behind.²⁹ Later that year Van der Meulen gave up his resistance against settlement in the United States. Scholte had published a justification refuting these theological reservations and in the fall of 1846 the first group of mainly Seceders had emigrated with the Rev. Albertus van Raalte. Van der Meulen's perspective changed to the positive aspects of emigration, as a way to obey God's command to fill the earth and spread the gospel. Moreover, he must have felt that the emigration movement was unstoppable and that the emigrants needed pastoral care. Especially, when Van de Luijster's conscience was liberated on New Year's Eve 1847 and he publicly announced his plans to emigrate, the emigration fever broke loose among the Zeeland Seceders. Whereas two-thirds of the Borsele congregation had indicated it would join Van de Luijster, Van der Meulen envisaged the consequences of the emigration and told Van de Luijster that the entire congregation of Borsele should get the chance to leave, especially the poor, and that provisions should be made for those who stayed behind. He invited Van de

28 M. Bergman, "The Potato Blight in the Netherlands and its Social Consequences (1845-1847)," *International Review of Social History* 12 (1967) 390-431.

29 C. van der Meulen, *Verneder u dan onder de krachtige hand Gods. Opwekking tot het houden van eenen algemeenen dank- vast en bededag op Woensdag, den 25sten Februarij 1846* (Amsterdam 1846).

Luijster to publish his plans, so that those who wanted, could join him. Those who stayed behind believed they could not leave 'Jerusalem'.³⁰

The emigration movement in Zeeland accelerated after February 1, 1847 when Van der Meulen opened a special meeting of his consistory with prayer and Psalm 119:17 to ask God for guidance on the emigration venture. Six representatives of various Zuid-Beveland Seceded churches formed a committee to collect money for prospective emigrants. Soon hundreds of people showed their interest in joining the movement and the committee accumulated a substantial Dfl 22,847.50. They decided to ask Van der Meulen to join them as their minister, to which he readily consented. After they had met with Scholte to discuss the details of emigration over a meal, they placed advertisements in local newspapers and started their preparations. Clearly, they had had access to the plans of Van Raalte and Scholte, choosing Scholte's basic concept of a society with a board, listing specific fares, and obligations of the settlers. The Zeeland regulation was more democratic than Scholte's blueprint and contained explicit assurances to assist the poor and needy and to form a Christian community in the United States.³¹

The emigration party of 457 was too large to travel on one ship. Van der Meulen took his third of the party to Rotterdam, on April 8, but had to find a ship suitable for his one hundred and fifty emigrants. They boarded the *Prinses Sophia* and soon sailed to Hellevoetsluis to depart. There they had to resolve a business disagreement, to find an additional ship for the surplus passengers, before an East-Southeastern wind enabled them to leave after a six week delay.³² The desperation on board can hardly be imagined: The uncertainty about the departure and the destination, the unsanitary conditions, the lack of food, and especially the measles which took the lives of twenty children and one young woman before the company had even left the Dutch harbor. The lack of resources and the rule that they could not touch their provisions before departure forced Van der Meulen to apply for funds and love offerings from neighboring congregations, even from the cities of Middelburg and Rotterdam. The minister preached wherever he could and money and food poured in, even a bottle of wine for the sick.³³ Van der Meulen felt like a mediator between God and his people. When one of the

30 Minutes Particuliere Synode, January 6, 1847; GAG, Archieven Particuliere Synode GKN, inv. 3.

31 Consistory Minutes Goes, GAG, Archief Christelijk Afscheiden gemeente, inv. 1, 16 February 1847; Diary Van de Luyster, part 4, p. 2-3, p. 113-115, Joint Archives of Holland (hereafter cited as JAH). *Reglement der Zeeuwsche Vereeniging ter Verhuizing naar de Vereenigde Staaten van Noord-Amerika* (Goes 1847). See for a comparison between the various emigration charters my article "Van Zeeland naar Zeeland. De ontwikkeling van het dorp Zeeland in Michigan, 1847-1860", *Nehalennia* 114 (1997) 33-35.

32 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 28 May 1847. The captain was J.H. Pellenwessel, and according to the newspaper the ship was headed for Baltimore.

33 Wesseling, *Afscheiding in Zeeland*, 2, 68; *Nagedachtenis*, 54, 167.

companions died, despite fervent and frequent prayer, he blamed himself and was willing to sacrifice himself and his family to save the group, if a sin had to be punished. He found comfort in remembering God's words to Moses that only those who sinned would be erased from his book and in Isaac da Costa's hymns.³⁴ On July 2, 1847 after 33 days at sea, they arrived in New York, where they were met with letters from Scholte and Van Raalte trying to persuade the Zeelanders to join their settlements in Iowa and Michigan, respectively. They took a steamer to Albany, but arrived in Troy. Disappointed about the misleading deals, VanderMeulen had to return to New York to reclaim the fares. In Albany they received VandeLuyster's message that the earlier parties had eventually decided to join Van Raalte in Michigan. They continued with a canal boat to Buffalo, and proceeded by steamer to Black Lake, the access to the prospective settlement in early August. Because the settlement in Holland lacked facilities to accommodate the steady stream of new arrivals, VanderMeulen led part of the group to Grand Haven through difficult circumstances, but his party also met generous hospitality and received clothing and food from other immigrants, who were grateful for this relief of their loneliness.³⁵

In reviewing the emigration experience, we should observe that VanderMeulen was not the initiator of the decision to leave, but he acted as the conscience of the group, evaluating the religious and social aspects of this important decision, and protecting the interests of the poor. During the trip he exerted moral and practical leadership, which was crucial for the perseverance when high expectations clashed with staggering disappointments.

Settlement of Zeeland

Meanwhile VandeLuyster, whose party had arrived three weeks earlier, had laid out the boundaries of the settlement and purchased the sections in the virginal forest where the town for the Zeelanders was to be founded. VandeLuyster had decided to call the town Zeeland because the Zeelanders had founded it on July 21, 1847. VanderMeulen experienced that the settlement was not an exclusively Zeeland colony and suggested the name "Brothertown" when the township was incorporated in 1851, because so many different people from various provinces lived peacefully together. However, upon the advise of Mr. Elias G. Young, a Dutch-American from Grand Rapids, they stuck to the name Zeeland.³⁶ The

³⁴ *Nagedachtenis*, 58.

³⁵ *Ibid.*, 62-66.

³⁶ "Boek van de Dorp plaatsen", Jannes VandeLuyster, JAH; Versteeg, *Pelgrim vaders*, 52. Record of the Board of Supervisors of Ottawa County, Vol. A., page 47, June 10, 1851; "Mr. Post presented the petition of fifteen freeholders, residents of the Town of Holland praying that Township five North of Range Fourteen West, be organized into a new town by the name of Brothertown." The first election was scheduled for Monday July 14, 1851. Typescript JAH.

familiarity of that name attracted many new citizens and others who used the town as a jumping board for other destinations in the New World.

VanderMeulen was the pillar of the pioneer settlement in Zeeland, even though VandeLuyster deserves to be called the founder. The cultivation of the virgin forests and the soggy swamps was heavy labor. The minister endured the same hardships as the other pioneers. He even bought 20 acres for \$ 25 from VandeLuyster and barehanded built his own log cabin before he brought his family over. He suffered from malnutrition, as the diet existed of monotonous bread and bacon, with an occasional egg and butter. During the first winter the pastor and the financier saved the infant colony from starvation by slogging through the snow to Grand Rapids to buy provisions: one hundred barrels of flour, sixty bushels of potatoes, raisins and sugar, in addition to construction materials and writing utensils.³⁷ In fact the second winter was worse than the first, since the resources from the old country had been exhausted before the new land yielded its fruit. Pioneer conditions lasted far into the 1850s. During one of his trips VanderMeulen got lost in the woods and only by accidentally hitting the Black River he found his way back after 24 hours. Apart from the physical hardships, VanderMeulen was the rubbing post for everyone with complaints and concerns. He fed the newly arrived, drove them to their destination, assisted them in inspecting their property, provided them with work, and loaned his money to the needy so that they could buy hogs to fatten.³⁸ VandeLuyster supported him both in the church and in finding solutions for practical problems. His entrepreneurial skills and strategic decisions greatly advanced the future of the settlement.

Consolidation

As important as securing the intake of sufficient calories was the formation of social stability. The eventful journey had underscored the necessity of solidarity. Once in America, the emigrants pursued their own agenda, which brought some to clear the woods of Michigan, others to start small businesses, and again others to leave the party in Western New York to accumulate a starting capital. What tied them together? Before a civic government could be installed, the religious community was functioning. This followed the outline made in the Netherlands, which designed the emigration party as a church body. The first requirement, then, was to build a church. Though worship in the open air had been familiar to many Seceders, the Michigan climate prohibited this. VandeLuyster took the initiative when the meetings outside VanderMeulen's log cabin had to be

37 Diary VandeLuyster, book 1, January 19, 1848, JAH.

38 *De Hollander* October 16, 1851; Henry S. Lucas, ed., *Dutch Immigrant Memoirs and Related Writings* (rev. ed.; Grand Rapids 1997) part 1, 237 and part 2, 422; *Nagedachtenis*, 168-169.

abandoned in November 1847. He donated the lot and financed the construction of a log cabin church. When six months later, the building was dedicated, Zeeland owned a spacious edifice surpassing its local usefulness. It became the center of the colony in the pioneer phase, both in civic and ecclesiastical affairs.³⁹ The founders of the colony had opted for the almost uninhabited West Michigan to allow room for expansion. Though scattered Americans dotted the region, the Dutch were among themselves and could continue their traditions of the old country within the margins of the new. The division of church and state allowed freedom of worship, and local autonomy gave room to fill public positions with own men. The settlers had to adapt their initial church organization to the new situation by reducing the number of office bearers in the church from twenty to six. All who served as deacons or elders in the Netherlands continued their office in Michigan. This meant a top-heavy organization and it took considerable time and debate before the size of the consistory fitted the size of the congregation.⁴⁰ This first adaptation was followed by the creation of a regional network, adopting the familiar Dutch Reformed pattern of forming a classis. The four founding congregations of Holland, Zeeland, Graafschap, and Vriesland, met on April 23, 1848 in Zeeland, which would be the center of the ecclesiastical network, though the classis took the name of the most prominent town, Holland. Many Zeelanders considered the classical meetings as an outing and stopped working to attend the sessions and listen to the debates.⁴¹ In April 1850, classis Holland decided to join the Reformed Church in America. The immigrant leaders felt at home in the Reformed Church, recognized its confessional standards and fundamental principles of church government, and found in it encouragement and generous support.⁴² The voluntary association of their immigrant societies and churches perfectly matched the American ideal.

While the physical conditions had to be conquered with all means, the institutional framework developed smoothly. The new citizens encountered an unprecedented favorable situation. As soon as they liked, they could become citizens and basically govern themselves, whereas they had had virtually no power in their Dutch towns. Moreover, their church had been despised in the Netherlands and was warmly embraced in the United States. The American brethren had welcomed them as pious victims of the unpopular state churches

39 VandeLuyster Archives, box 1, "Memorie van Debbetten," JAH.

40 This happened in July 1849: "The consistory minutes (in Dutch and English) from February 21, 1849 till December 31, 1856 of the First Reformed Church, Zeeland, Michigan." Translations by the Rev. Richard Van Farowe. Hereafter cited as Minutes FRC Zeeland, Zeeland Historical Society, Zeeland, MI.

41 Versteeg, *Pelgrim vaders*, 189. The early meetings of Classis Holland were in Holland at the home of elder H. Broek. From 1851 on they met in the Zeeland church. See G. Haan, *Stem van een belasterden* (Grand Rapids 1871) 10 about the curiosity of the Zeelanders.

42 *Classis Holland Minutes 1848-1858* (Grand Rapids 1950), April 1850, 36-37.

and as attractive partners to expand the church in the west. They found their minority position suddenly changed into a majority position.⁴³

Consequently, the position of the church covering the community generated problems with the second generation. The Seceders had blamed the Hervormde Kerk in the Netherlands for being lax in the acceptance of new members. Now, they found themselves in a similar dilemma. The young had joined the church of their parents, but were not fully committed to the ecclesiastical foundation of the community. Some had not made public confession of faith, but yet desired to be married and have their children baptized. The majority advocated an inclusive church, which would not excommunicate those members if they had not sinned. They were secured by the covenant, and were first to be tested by the condition of their hearts, not by adhesion to the objective truth.⁴⁴ In 1855 the Zeeland church envisioned to be self-sustaining in the near future. In that year about 160 families were connected with the church, which counted 291 full members.⁴⁵ The consistory dealt with acceptance of new members, but also with conflicts between the citizens, marital problems, disputes about ownership, inheritances, and employment problems.

VanderMeulen supported all initiatives that would strengthen the extended Dutch colony, whether private plans to promote industry, or public ones to dig a port for Holland. He strongly advocated Van Raalte's plans to start institutes for advanced education, resulting in Holland Academy, renamed to Hope College in 1862, and sent his own sons on to the RCA seminary in New Brunswick. He wanted them to receive the formal education he had lacked.

The gradual, but consistent road to maturity was not solely due to Cornelius VanderMeulen's pastoral care and leadership. Equally important was Jannes VandeLuyster, who sacrificed his personal wealth and comfort to prepare a firm foundation for the settlement. Cornelius' and Jannes' spiritual congeniality and strong friendship allowed an effective division of labor, even though they did not agree on everything. The businessman-farmer preferred clear rules and formal

43 This is not to say that all pioneers were Seceders. Everyone who agreed with the rules of the emigration society could join. However, the church was definitely dominated by them and orientated itself towards the Seceded Church in the Netherlands. The emigrants became citizens on July 5, 1848, thereby securing the right to vote. VanderMeulen was naturalized on October 5, 1852, following the requirement of five years' residency. VanderMeulen Papers, folder 6, JAH.

44 *Classis Holland Minutes*, September 13, 1854; Minutes FRC Zeeland, June 15, 1855. In Holland 'brother Wilterdink' left the RCA because he had heard the Rev. VanderMeulen preach that children of non-confessing members of the congregation should be baptized and regarded as part of the covenant. Minutes of the Hollandsch Gereformeerde gemeente van Holland, volume 2, August 31, 1858, JAH.

45 Report from the Rev. Cornelius VanderMeulen to the Board of Domestic Missions of the Reformed Protestant Dutch Church, Archives of the RCA, New Brunswick, NJ, Correspondence of the Board of Domestic Missions, box 14, file "Reports of Aided Churches." Courtesy of dr. Elton Bruins.

agreements, while the pastor gave priority to the spiritual atmosphere. VandeLuyster resisted the periodical resignation of the elders, but the others (among them VanderMeulen) wanted rotation. Notwithstanding these differences the relationship with the pastor was excellent: together they visited the newly arrived to examine their spiritual condition, they went to neighboring towns to solve conflicts, and they represented classis Holland at the synod of the Reformed Church in America in New Brunswick in 1855. He sometimes led the worship service when the pastor was unable to do so.⁴⁶ VandeLuyster continued to serve his congregation, was always reelected as an elder and let others benefit from his possessions, for instance he freely loaned his books with sermons of Zeeland pietists such as Smytegelt to vacant congregations, and the inspirational writings of Abraham van der Velde and Jacobus Fruytier to individuals.⁴⁷

VanderMeulen developed deep roots in Zeeland. His personal integrity, friendly authority, and versatility were crucial factors in consolidating the young settlement. His value for Zeeland became evident after his departure, when an obstinate consistory chose to ask the difficult Herman Stobbelaar, minister in Alto, Wisconsin, as his successor. Stobbelaar had received two calls from Zeeland, but a third one was issued by the consistory without approval of the congregation, of which a part had developed serious doubts about Stobbelaar's abilities.⁴⁸ During Stobbelaar's pastorate (1860-1864) a number of leading members, among them the widow of Jannes VandeLuyster who had died in 1862, left the church in protest of his judgmental sermons and resistance to discuss the problems. He was reported to have openly despised the pietist publications that VandeLuyster and others cherished. The protesters organized a Presbyterian congregation, part of which later joined the Christian Reformed Church, which the presence of VanderMeulen had prevented in 1857.⁴⁹ VanderMeulen's most important feature was that he strived to advance the interest of the Dutch colony at large. His subsequent moves should be seen in this perspective.

To the Cities

46 Minutes FRC Zeeland, 21 June 1849. Henry Beets, *Life and Times of Jannes Van de Luyster: Founder of Zeeland, Michigan* (Zeeland 1949).

47 "Brievenboek," VandeLuyster collection, box 1, "Register van geleende boeken," JAH.

48 Anonymous letter to the editor, *De Hollander*, July 18, 1860. The author of this letter proved to be J. Busquet, whom the consistory censured. Minutes FRC Zeeland, August 2 and December 21, 1860.

49 VandeLuyster recorded his version of the clash with Stobbelaar in a memo, JAH, VandeLuyster Collection, box 1, folder "1861". The leader of the True Brethren in Zeeland was Jan Rabbers, who left the Reformed church after the consistory censured him for unwise use of money that others had entrusted to him. The CRC was organized as a subsidiary from the CRC in Noordeloos, B. de Beij and A. Zwemer, *Stemmen uit de Hollandsch-Gereformeerde Kerk in de Vereenigde Staten van Amerika* (Groningen 1871) 91, 149-150.

VanderMeulen was less tied to the settlement than Van Raalte, whose interests in the colony and its institutions were numerous. Van Raalte considered resuming another position only when he was disappointed and wanted to test his opponents.⁵⁰ VanderMeulen possessed some land and fostered his intimate relations with Zeeland, but his pastorate was less entangled with other responsibilities to prevent a move than Van Raalte.⁵¹ At the end of the 1850s the Zeeland settlement had been firmly established. Therefore, he could decide to serve the young congregation of Chicago in 1859, followed by Second Reformed of Grand Rapids in 1861.⁵² Both were congregations in need: Chicago consisted mainly of day laborers, only a sixth in size compared to Zeeland, and many Dutch were not connected with the church at all. In Grand Rapids the church had dwindled due to the 1857 Secession.

When VanderMeulen announced his decision to accept the call to Chicago, the Zeelanders felt abandoned, but could not prevent his departure. Equally emotionally did the struggling Chicago congregation respond to the news of his coming, he became their first minister. They had been considering building a new edifice, and immediately started to talk about making provisions for the church, such as acquiring pews and a pulpit. The members offered to make their own seats. But they were a poor lot. They lacked sufficient funds to rent a modest parsonage for the minister.⁵³

Even though about 400 Dutchmen lived in Chicago by 1860, they were spread out in the city and had a higher mobility rate than rural Michigan. Moreover, the urban temptations made frequent inroads on the believers, resulting in a high level of suspensions and dismissals and obstructing a stable community. Sabbath observance was a regular problem. The location of the new church was difficult, since the members were spread all over the city. The presence of Vander Meulen speeded up the process of transforming the congregation from a loosely organized gathering into a viable community. He knew how to move the Board of Reformed Missions to subsidize the church and injected one month's salary of \$ 50 and

50 Jeanne M. Jacobson, Elton J. Bruins, and Larry J. Wagenaar, *Albertus C. van Raalte: Dutch Leader and American Patriot* (Holland 1996) 153-155.

51 VanderMeulen is recorded to have sold tracts of land for a total of \$ 1,757 in 1849. The 1870 census showed he had done well, with \$ 5,000 in real estate and \$ 2,000 in possessions. He continued to identify with the original settlement and bought ten lots at the Zeeland graveyard. Church Minutes FRC Zeeland, April 30, 1857. He kept his old homestead in Zeeland almost until his death, the sale was recorded in the *Holland City News*, 21 August 1875.

52 VanderMeulen had previously declined calls from Buffalo (December 1851) and Rochester (May 1854), though both places had a considerable contingent Zeelanders. The First Reformed Church in Grand Rapids was the English speaking church.

53 Minutes First Reformed Church Chicago, March 7 and 11, 1859 (hereafter cited as Minutes FRC Chicago).

a \$ 200 loan into the construction plans and even offered to deliver lumber.⁵⁴ When he discovered that hardly anyone from the Groningers in the section called the “Groninger Hoek” attended church, he volunteered to hold worship services in private homes on Thursday nights. Soon the parlors became too small to accommodate the worshippers and he successfully transferred them to the main church. He pressed for more reverence in the services by asking the men to stand during the prayers and conducted the first Sunday School.⁵⁵ His short pastorate in Chicago, which lasted from May 1859 till April 1861, was just long enough to dedicate the new building with his two sons preaching in the three church services of the day.⁵⁶ Yet, the minister was disappointed about the location of the edifice, which should have been more central to allow effective evangelization, and he decided to accept an urgent call from Grand Rapids. Though the Chicagoans regretted their minister’s decision, his presence had done much good. His pastoral care was wholesome, the hurdle of building a real church had been taken. The congregation made a swing to growth and continued to draw more families. VanderMeulen learnt that working in a city was different from serving in a rural setting. He could use that experience in Grand Rapids. Like Chicago, Grand Rapids needed financial assistance from the Board of Domestic Missions to sustain its preacher. VanderMeulen had known the congregation from its beginning, preaching, baptizing, installing new members regularly in the early years. During the critical 1860s when the secession in the church and in the nation took much of the energy, Frans Van Driele was a similar friend to the pastor as Jannes VandeLuyster had been in Zeeland. This businessman, born in Middelburg, matched VanderMeulen in piety and humor, and shared his grief when his children died young.⁵⁷ Upon emigrating to the United States in August 1847, independently from the other Zeelanders, he left a note for his relatives saying:

Frans van Driele
 Is onrustig in zijn ziele,
 En omdat hij niet is gerust
 Gaat hij naar een andere kust

54 He even received \$ 400. VanderMeulen to Board of Domestic Missions, February 17 and May 9, 1859, Archives of the RCA, New Brunswick, NJ, Correspondence, Box 15, Courtesy Elton J. Bruins; Minutes FRC Chicago, August 16 and December 1, 1859, and June 5, 1860.

55 Minutes FRC Chicago, May 24 and November 1, 1859, and August 13, 1860. *Nagedachtenis*, 118-119.

56 *De Hollander*, July 11, 1860. It was VanderMeulen’s eighteenth dedication of a church. Letter Mrs. Budde to Wormser, late 1860 or early 1861. J. Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten. Onbekende brieven uit de prairie van Iowa 1846-1873* (Amsterdam 1975) 307. The first CRC in Chicago was established in 1867.

57 *In Memoriam*, 29.

(Frans van Driele
Is restless in his soul
And because he is not restful
He departs for another shore)

He enjoyed practical jokes, for instance, when he attended a political meeting where pick-pockets were active, he filled an old pocket-book with paper and reported radiantly upon his return: "I lost it!"⁵⁸ He shared in the pioneer experience as the founder of the Reformed Church in Grand Rapids and was a frequent delegate to the Reformed synods, where he was highly respected. Grand Rapids developed rapidly and overshadowed Holland. By 1860 more than two thousand Dutchmen lived in the city, half of them originating from the province of Zeeland, while the entire township Holland counted slightly less than two thousand people.⁵⁹ Nevertheless, only 70 families were members of the Second Reformed Church in Grand Rapids. VanderMeulen reclaimed the loss caused by the unsuccessful pastorate of W.A. Houbold, who had alienated a considerable part of the congregation. As an illustration of the bonds of friendship between VanderMeulen and Van Raalte, it was the latter who conducted the former's installation service in Grand Rapids, and also the funeral of Mrs. VanderMeulen in 1869. Through VanderMeulen's consistent preaching and visiting and the continuous immigration Second Reformed membership doubled in the first five years.⁶⁰

Since the consistory minutes were destroyed during a fire in May 1895, little is known of the specific whereabouts of the church. From the minutes of the first Christian Reformed Church we know the reservations against VanderMeulen. He was reported to have said in 1855 that the fathers of the Secession of 1834 had been haughty when they announced that they were the only true church, and people blamed him for permitting members of other churches to join in a communion service. Moreover, he persisted in his distribution of tracts, which suggested general atonement, though the classis had found them incompatible with the Calvinist tradition. VanderMeulen defended his act with the argument that the tract was useful to reach the unconverted, but not to teach the believers.⁶¹

58 *In Memoriam Francis van Driele, June 6, 1816, Feb. 3, 1900* ([Grand Rapids] [1900]) 7.

59 David G. Vanderstel, "Dutch Immigrant Neighborhood Development in Grand Rapids, 1850-1900," in: Robert P. Swierenga, ed., *The Dutch in America: Immigration, Settlement, and Cultural Change* (New Brunswick 1985) 136; Table of Population Data September 1860, Van Schelven Papers, JAH, gives 1991 for township Holland and 1466 for township Zeeland.

60 *Nagedachtenis*, 125; Albert Baxter, *History of the City of Grand Rapids, Michigan* (New York and Grand Rapids 1891) 327.

61 According to a memoir of Jan Gelok, dated Winter 1864, about the history of leaving the Reformed Church in Minutes First CRC Grand Rapids, book 1, Heritage Hall, Calvin College. (Hereafter cited as HH).

VanderMeulen realized that many immigrants were ignorant about the RCA and wrote with two colleagues a short introduction to the history, doctrines, and government of the RCA in the Dutch language.⁶²

In Grand Rapids VanderMeulen was confronted with the separatist alternative in his town for the first time. These Seceders had severed their ties with the Reformed Church in protest against the Americanizing influence of this denomination. The influence of the Eastern branch of this church was felt in the neglect of a number of Reformed practices, such as pastoral calls, teaching catechism, restricting the communion to members of the denomination, and exclusively singing psalms. They were also hurt by the opinion of some ministers that the Secession of 1834 had not been inevitable and appealed to the clause in the union that they could leave the Reformed denomination if they were dissatisfied. While the majority did its best to correct misunderstandings and defend a more lenient version of the Calvinist tradition, the protesters lost their confidence in the RCA and started to organize their own congregations. When the break became official in 1857, VanderMeulen (still in Zeeland) persuaded one of the two ministers who had joined the movement, the Rev. H.G. Klijn, to return within a few months, but this could not stop the movement which was both a return to more traditional Calvinist church government and a rejection of the process of rapid assimilation.⁶³ The leading force behind the separatist move in Grand Rapids, Gijsbert Haan, also returned to the RCA after five years, when he was censured in his own church, but he again returned to the CRC in 1869.⁶⁴ VanderMeulen felt so much attached to the RCA, despite its imperfections, that he used the metaphor of selling one's birth right for a cup of soup to reject even the thought of leaving this church. Yet, he soon gave up to state his opinion of the Separation of 1857. This hopeless task was, in his words, to wash a Negro ('den Moriaan gewasschen').⁶⁵

Later a new shibboleth appeared in the form of the church's position towards Freemasonry. Though both the dissenters and the adherents to the union with the RCA agreed that Freemasonry was incompatible with membership in the church, the Separatists demanded that this would be the official position of the church. Those who remained loyal to the RCA knew that the Eastern branch would not condemn it, and realizing that American Freemasonry was not as anti-Christian as the European variant, chose to leave the decision to the local church. It was ironic that the CRC of Grand Rapids had to expel the son of their minister

62 C. Vander Meulen, A.C. Van Raalte, and P.J. Oggel, *Beknopte verhandeling over de geschiedenis, leer en regering der Hollandsche Gereformeerde Protestantsche kerk in Noord-Amerika* (New York 1857).

63 *Classis Holland Minutes*, September 9, 1857.

64 Minutes First CRC Grand Rapids, April 5, 1861 and March 3, 1862, HH.

65 *Nagedachtenis*, 156-157.

W.H. van Leeuwen because he was a mason and did not want to give up his membership.⁶⁶

VanderMeulen always preached in the Dutch language. This was no conscious rejection of the English language, but lack of ability to use a foreign language sufficiently. A rare testimony comparing the oratorical skills of Van Raalte and VanderMeulen in 1852 shows a preference for the latter: “Rev. VanderMeulen seems by far to be the best liked of the two [— — —] as well on as off the pulpit. The cause is that he quickly acquired the American manners and customs, which makes him speak freely, while the other is rather confused and thinks he knows everything and that every one must follow him.”⁶⁷ One should not attach too much value to this personal judgment since it might very well mean that the author preferred the impromptu style that VanderMeulen had acquired already in the Netherlands. However, it also reveals why VanderMeulen made an easy transition to an American code of behavior. He stimulated the teaching of English early on and sent his own sons to an American college. He was not afraid of American influences, but incorporated some, while shielding others. He had sent his sons to an Eastern seminary, and even held protracted prayer meetings, which were successful, but were soon discontinued out of fear for growing into a Methodist revival.⁶⁸

Personal Matters

Where VanderMeulen went, he was close to his people, spending time in the homes of his parishioners, sensing their needs and desires. He shared their burdens and in combination with his reassuring sermons, really helped the settlers to go on.⁶⁹ He chose texts that literally dealt with the current situation. For instance, when Adriaan van de Laare died after he was hit by a branch which fell off a tree, VanderMeulen preached about the text from Is. 53:10: “It pleased the Lord to break him in pieces.”⁷⁰ And in his memorial address celebrating the 25th anniversary of the colony in 1872 he preached on the customary “Hitherto has the Lord helped us,” I Sam. 7:12.⁷¹ And upon his unexpected return to the Netherlands, he chose the words from Job 8:9a, “We are from yesterday and we know not,” to correct his statement of his departure that he left, never to return.⁷²

66 Minutes First CRC Grand Rapids, February 28, 1867, HH.

67 Argus from Grand Rapids in the *Sheboygan Nieuwsbode*, February 17, 1852.

68 *Nagedachtenis*, 126.

69 See for instance the testimonies of Kasper Lahuis, Cornelius Van Loo, and Grietje van de Bosch, in Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs*, 1: 113, 251, and 249.

70 *Ibid.* 1: 167.

71 *Ibid.*, 1: 185.

72 *Nagedachtenis*, 145.

Frequently, he reports that his audience was moved to tears, he knew how to move their hearts.⁷³

As his colleagues did, VanderMeulen was involved in land transactions, but he did not accumulate land. He lent most of his money as mortgages to friends and his church (about \$ 3,000). After his death it turned out that he had acquired tax titles to land, but had not pursued real ownership, so that his inheritors had to abandon the property.⁷⁴ Neither did he accumulate worldly possessions. Among his personal belongings, his prize items were his golden watch and mahogany book case. In it he kept his 113 books, about sixteen percent in English, mainly practical books including Motley's *Rise of the Dutch Republic*, *Webster's Dictionary*, *The Statistics of the U.S. Census of 1850*, *American Lawyer and Form Book*, and a few theological works, *Encyclopaedia of Religious Knowledge* and the *Guide to Family Devotion*, and some maps. The Dutch part of his library contained a large homiletic collection, some commentaries, but especially devotional books. He even kept his *Handbook for Building* at hand. His library was a working collection, which was appraised for only \$ 209.35.

His life shows a consistent line of serving the places which needed him. VanderMeulen started with a strong loyalty towards Scholte. Apart from the Rev. Budding, the other leaders of the Secession did not come to the province of Zeeland. Initially, Van Raalte and Brummelkamp even considered VanderMeulen a "separatist and bread-seeking exhorter" in 1839, not knowing he would become their most loyal and reliable partner in America.⁷⁵ For practical reasons VanderMeulen decided to join Van Raalte's settlement, which promised better prospects for the poor immigrants from Zeeland. Though Scholte did not support the union with the RCA, his former colleagues gave him access to their pulpit when he came campaigning for the Democrats in 1856. Classis Holland decided that each congregation was free to lend their church buildings to others, but in this specific case they dissociated themselves from Scholte's ecclesiastical ideas.⁷⁶ The friendship was broken, but Van Raalte's proximity and his more structural approach to build the colony forged a stronger friendship between him and VanderMeulen. They both traveled to Iowa to bring Scholte's settlement within the Reformed community, though VanderMeulen found no problem in preaching in Scholte's independent church.⁷⁷ It was Van Raalte who preached

73 *Nagedachtenis*, 5-10. Letter C. VanderMeulen to John Garretson, May 9, 1859, Board of Domestic Missions, RCA Archives, Courtesy Elton J. Bruins.

74 File Cornelius VanderMeulen, correspondence C. van Loo to Jacob VanderMeulen, October 30, 1882, Original Cases, nr. 2593 (reel 697) Kent County Probate Court, Grand Rapids, Michigan.

75 Smits, *Afscheiding*, 7: 203.

76 *De Hollander*, September 17, 1856; *Classis Holland Minutes*, October 9, 1856, 224.

77 Jacob van der Meulen, "Doel en Leiders der Eerste Landverhuizing (1887)," JAH, Jacob VanderMeulen folder, 188-210; Mrs. Budde to Mrs. Wormser, January 1858, Stellingwerff,

the installation sermon for VanderMeulen in Grand Rapids 1861. In this respect he showed the initiative, independence, and flexibility, which made him more a coworker than a follower.

In his personal life he experienced much suffering in the passing away of family members, both in the Netherlands and in the United States. After the death of his infant sons in Rotterdam, he lost his nine-year old Anna less than two years after his arrival in Michigan. In February 1857 two other daughters, aged five and twelve deceased from scarlet fever. But also in these dark hours, he could discover positive things, like the serious experience of a revival in Zeeland.⁷⁸ Twelve years later, in 1869 his wife died during a worship service in their own church. She had been a quiet, pious woman.⁷⁹ To recuperate from this loss, his church granted the old pastor a vacation of several weeks, followed by his selection as official representative of the Reformed churches to the 1869 synod of the Seceders in Middelburg, which turned out to be decisive in uniting the denomination.

To his deep satisfaction he attended a peaceful, loving, and mature synod. He praised its open atmosphere and lack of sectarianism, and was delighted with the flood of attention and invitations. He was reassured that they recognized him as their old pastor, and did not believe the rumors of liberalism. He confirmed to his audience that the RCA and the Christian Seceded Church in the Netherlands were completely similar in doctrine and church government.⁸⁰

Rejuvenated by this joyful reunion, VanderMeulen remarried a widow, Frouke VanderPloeg, in February 1870 and continued to work until 1873, when he retired. Apart from the hardships there were also very satisfying events in his life. He lived to see that his two sons were educated at Holland Academy and subsequently at Rutgers and that they became respected ministers as did a number of men from his flock in the old country: James Moerdijke, Arie Cz. Kuiper, W.P. de Jong,⁸¹ H. Uiterwijk, and J. de Pree. He loved his office and continued to preach till the very end. He died peacefully in Grand Rapids on August, 30 1876, mourned by the entire colony. That his death ended an era is illustrated by the fact that within a month after his death, both classes to which Zeeland and Grand Rapids belonged, changed from taking their minutes in Dutch to English.⁸²

VanderMeulen was a congenial, practical, down-to-earth, and committed pastor, who supported the weak and needy. He was determined, but tolerant, peaceful,

Amsterdamse emigranten, 289.

78 *Nagedachtenis*, 87-88. In 1857 a national revival swept America.

79 *Ibid.*, 128-138.

80 *De Bazuin*, August 27, 1869; *Handelingen en verslagen*, 986, 1021.

81 Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs*, 2:413-414, 420-422; *Nagedachtenis*, 93-94.

82 Classis Holland Minutes, September 13, 1876; Classis Grand River Minutes, September 20, 1876, JAH.

forceful and forgiving, and critical of himself. With masterful timing he decided many a fight, sometimes even suggesting to toss a coin to force a decision in an ugly discussion.⁸³

He did not contribute to theological development and his sermons have served and exhausted their purpose for the immediate listeners. Though not a founder in the restricted sense of the word as the first and foremost initiator, he was more than a mere follower. He shaped Zeeland and made it a stable and supportive community. He reduced the tensions in the colony and supported the initiatives to develop its potential.

Conclusion

The perusal of the life of VanderMeulen helps us to understand some factors of effective settlement. First of all, a strong dose of idealism and desire to start something new. This was especially strong among the first cohort of immigrant pastors, Van Raalte, Scholte, VanderMeulen.⁸⁴ Secondly, and related with the first, these ministers had to be good pastors, but also much more than that. They had to be practical, to some degree businessmen, problem solvers, and diplomats. Thirdly, in order to be successful, they needed to have a broad horizon; to look beyond their personal interests, beyond provincial favoritism, beyond ethnic boundaries, and beyond particular church issues. This had much to do with a fourth factor: their personality. Stamina, flexibility, decisiveness, cooperativeness, sacrificiality, acumen. Fifthly, good relations and contacts were indispensable. In the case of VanderMeulen his teaming up with pious, practical, exemplary, wise businessmen, such as VandeLuyster and Van Driele was a great advantage. Similarly, his cordial relations with Van Raalte and the younger generation of ministers were mutually beneficial.

In the shadow of Van Raalte, VanderMeulen felt comfortable. In that position he contributed his important share to forming the Dutch community at large. His service in the cities Chicago and Grand Rapids built viable churches in a crucial period. Due to this basis the next wave of Dutch immigrants found a community to settle in. He was not preoccupied with his standing and could relativize his own role, as the following example of his humor shows. The minister used to make his visits with a small wagon pulled by two worn-out ponies. When he had returned from a visit to Grand Rapids, he asked at Beaverdam whether someone could watch his ponies. In response to the question whether he was afraid they

⁸³ *Nagedachtenis*, 44, 157, and 158.

⁸⁴ To this group of immigrant pastors could be added Seine Bolks and Marten Ypma.

would run away, he answered: “No, but if no one is watching them they may fall down.”⁸⁵ Perhaps this was an apt metaphor for his ministerial work.

85 Frans van Driele, “First Experiences,” Lucas, *Dutch Immigrant Memoirs*, 1:337.

Taalstrijd in de Hollandse Kerk te St. Petersburg in 1774 Het vertrek van ds Jacobus Gargon

Theo van Staalduine

*Inleiding*¹

In de *Boekzaal* van februari 1775 wordt meegedeeld dat ds Jacobus Gargon van de Hollandse Hervormde Kerk van St. Petersburg ontslag heeft verzocht en gekregen. De aanleiding, zo meldt de *Boekzaal*, is de borstkwaal waaraan de predikant leed, als gevolg van het Petersburgse klimaat.² Deze verklaring is terug te vinden in diverse lexica.³ Hoewel de klacht wel terecht zal zijn geweest, was dit niet de werkelijke reden. Achter het vertrek van Gargon gaat een interessant verhaal schuil. Jacobus Gargon (1728-1792), predikant van de Hollandse kerk in St. Petersburg van 1770 tot en met 1775, was het middelpunt van een partijstrijd tussen de vaste en vlottende leden van de kerk. Immigranten en passanten in de Hollandse kerk stredden in de jaren zeventig van de 18e eeuw met elkaar over de vraag welke voertaal in de kerk gebruikt zou worden. Zou men zich blijven oriënteren op de passanten, voornamelijk scheepslieden, die Nederlands wensten als taal in de kerk? Of zou men zich van het Duits bedienen, zoals gebruikelijk in de gezinnen van hen die zich in St. Petersburg gevestigd hadden, de immigranten? Met het laatste kon men ook de

-
- 1 De belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse kerk van St. Petersburg in de periode 1770-1775 zijn de volgende: 1. Archief Hollandse Hervormde Kerk St. Petersburg, Central State Historical Archive of St. Petersburg, inv. nr. 40.38, kerkenraadsacta 1719-1803; 40.01, registerboeken 18e eeuw, op micro-film thans beschikbaar aan de Theologische Universiteit te Kampen. (AP). 2. Archief van de classis Amsterdam van de Nederlands Hervormde Kerk, Gemeente-archief Amsterdam nr. 379/inv. 240, fols. 233-284. De classis Amsterdam functioneerde in de 18e eeuw als meerdere vergadering voor de kerk van St. Petersburg. De chronologische volgorde binnen genoemde folio's is verstoord. (ACA). 3. Legatie-archief Rusland tot 1813, Algemeen Rijks Archief Den Haag 1.02.13, inv. nr. 145, welk dossier betreft de predikants-vacature van 1774/1775. (ARA). 4. Handschrift 75 H 11, handschriftenverzameling Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, waarin ingebonden diverse handschriften van ds J. Gargon (Gargon, Ms), waarvan het belangrijkste werd gepubliceerd in: J. Gargon, "Historisch Bericht aangaande de Hollandsche Gereformeerde Kerken in Rusland. Uit het oorspronkelijk handschrift medegedeeld door N.C. Kist", in *Nieuw archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland* I (Schiedam 1852) 3-83. (Gargon.)
 - 2 *Maandelijksche uittreksels, of Boekzaal der geleerde waereld*, februari 1775, 260-261.
 - 3 Jacobus Gargon staat vermeld in de volgende lexica: A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (III, Haarlem 1852) 14; J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, III, 182-183; F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, deel 1: *predikanten* (Dordrecht, 1996) 71; P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV (1918) 631; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, I (Middelburg 1890) 248. Ter aanvulling en correctie diene dat zijn sterfdatum 16-7-1792 is, zie het archief van de Sociëteit van Berbice (1720-1795), ARA 1.05.05, inv. nr. 320, soldijboek 1792, 4.

‘oecumene’ met de Duitstalige gereformeerden bevorderen. Deze controverse tussen immigranten en passanten ontladde zich boven het hoofd van Jacobus Gargon.

Het beroep van 1770

Reeds bij de beroeping van Gargon in 1770 had de kerkenraad een sterke voorkeur voor een tweetalige predikant. Daarin speelde het teruglopend ledental van de Hollandse kerk in de voorgaande jaren een grote rol. De Hollandse kerk van St. Petersburg dateert van 1717. In het begin van de achttiende eeuw had tsaar Peter de Grote vrije uitoefening van de eigen godsdienst gegarandeerd aan de buitenlanders die hij aanwierf voor zijn hoofdstad. Aanvankelijk bloeide de kerk. Ten tijde van de predikanten ds Gerard Kramer (1724-1744) en ds Frederik Carp (1745-1749), waren er tegen de 200 lidmaten.⁴ Het ledental liep echter snel terug als gevolg van een groot conflict tussen ds Carp en de kerkenraad. Het werd een jarenlang slepende kwestie, die voor het Russische Rijks Justitie College werd uitgevochten en die door de kerkenraad in 1761 verloren werd. Intussen kon geen nieuwe predikant benoemd worden. Veel leden gingen over naar de Duitse Gereformeerde Kerk te St. Petersburg,⁵ die in die jaren samenging met de Franse Gereformeerde Kerk. In 1774 herinnerde een achtergebleven lid van de Hollandse kerk zich de situatie zonder predikant: ‘Het heugt nog dat wij met ons zessen ’s zondags in de kerk een capittel lazen, een psalm zongen en zo weer na huis toegingen. Wat moesten andere gemeenten toen wel denken van de Hollanderen?’⁶

Een fusie van de Hollandse met de Duits-Franse gereformeerde kerk leek in deze omstandigheden de aangewezen weg.⁷ Dit lag te meer voor de hand, omdat de Duitse en Franse erediensten sinds het afbranden van het Duits-Franse kerkgebouw in 1763 gehouden werden in de Hollandse kerk. Zelfs de Hollandse pastorie was in de periode 1763-1766 verhuurd aan de predikant van de Duits-Franse kerk, ds F.A. Dilthy.

Toch mislukten de fusie-plannen. Er ontstond wrijving over het achterwege blijven van huurbetaling voor de pastorie aan de Hollandse kerkenraad. Maar belangrijker was dat de Hollandse kerkenraad nog steeds de zogenaamde ‘scheepsgelden’ ontving. Ieder binnenkomend Nederlands schip moest vijf roebel betalen voor de instandhouding van de Hollandse eredienst. Op grond

4 Gargon, 65.

5 Gargon, 60.

6 ACA, fol. 255, 30-7-1774.

7 Zie voor de voorbereiding van de fusie AP, inv. nr. 40.01, fol. 33, 22-2-1764.

daarvan eisten de Hollandse schippers dat hun de gelegenheid geboden zou worden een Hollandse eredienst te kunnen bezoeken. Daarom besloot de kerkenraad in 1769 een predikant te zoeken, die enerzijds het scheepsvolk Nederlandstalig van dienst zou kunnen zijn, anderzijds de leden van de Duits-Franse gereformeerde kerk in eigen taal zou kunnen toespreken en wellicht bewegen van kerk te wisselen.

Op 3 februari 1769 verzocht de kerkenraad Pieter Vrij, Lodewijk Hovy en Josua van Ouderkerk, directeuren van de Moscovitischen Handel te Amsterdam, uit te zien naar een predikant in de Hollandse en Franse taal. Per 21 april meldden dezen dat een dergelijke combinatie geen haalbare kaart was. De kerkenraad hield echter aan. Anders zag hij geen kans de kerk financieel op de been te houden ‘terwijl de Hollanders het minste, ja onvermoogenste, daarteegens de Franse het gros en vermoogenste uytmaaken.’⁸ Op 17 november 1769 werd de opdracht aan directeuren iets gewijzigd. De eis van tweetaligheid bleef, maar nu ging de voorkeur uit naar de combinatie Duits/Nederlands, en pas daarna naar Frans/Nederlands. Even was er zelfs hoop op een drietalige predikant, ds Quast, maar deze bleek de voorkeur te geven aan Curaçao. De kerkenraad moest tenslotte haar eisen verlagen; in de advertentie van april 1770 werd alleen Nederlandstalige prediking verlangd. Daarop bood Gargon zich aan. Na eenentwintig jaar had de kerk weer een predikant, maar Gargon was voor de kerkenraad wel tweede keus.⁹

Een kleine kerk

De Hollandse kerk van St. Petersburg was bij de komst van Jacobus Gargon inderdaad klein geworden. Gargon schreef zelf: ‘De gemeente vond ik zeer verminderd en verwilderd. Bij het eerste Avondmaal, den 5 december 1770, waren er slechts tweeëntwintig ledematen.’¹⁰ Het aantal lidmaten steeg wel tot april 1774 tot achtenvijftig namen,¹¹ maar het bleef een kleine gemeenschap, want, zoals Gargon opmerkte, ‘een aantal zwervende Hollanders houden zich aan geenerlei kerk of godsdienst, maar wassen als het onkruid op, dat ik zoo spreke; velen kende ik niet, dan bij het sterven.’¹² De kerk bestond echter niet alleen uit vaste leden. Passanten (scheepsvolk en handelslui)

8 AP 40.38, 50.

9 Zie voor de beroepingsprocedure de briefwisselingen tussen kerkenraad en directeuren, opgenomen in AP 40.38, 45-60. Zie voor de tekst van de advertenties: *Maandelijksche uittreksels, of Boekzaal der geleerde waereld*, januari 1770, 96-97; april 1770, 445. De teleurstelling van de kerkenraad in directeuren leidde er in 1775 toe dat hij in de vacature-Gargon bewust een andere intermediair zocht (AP 40.38, 99).

10 Gargon, 64-65.

11 AP, inv. nr. 40.38, 79.

12 Gargon, 65.

besloegen in de zomerperiode, van mei tot oktober, de helft tot driekwart van het aantal toehoorders in de kerkdienst en ook in de andere helft van het jaar waren de overwinteraars een welkome aanvulling.¹³ Toch bleef het kerkenwerk beperkt. Bij gebrek aan catechisanten kon Gargon in het geheel geen catechisatie geven.¹⁴ Ook dopen, trouwen of begraven nam weinig tijd. We tellen in de registerboeken drie door hem bevestigde huwelijken. Er werd slechts een tiental kinderen geboren in zijn ambtsperiode en van de tweeëndertig door hem opgetekende begrafenissen geldt, evenals van de huwelijken, dat die niet alleen leden van de Hollandse kerk betroffen, maar ook leden van de Duitse Gereformeerde Kerk.¹⁵ Gargon hield zo tijd over. Om zijn lege uren te vullen verzamelde hij gegevens voor een verhandeling over de geschiedenis van de Nederlandse gereformeerde gemeenten in Rusland.¹⁶

Gargons handicap

Wellicht heeft de kerkenraad de stille hoop gekoesterd dat Jacobus Gargon in de praktijk ook in het Duits (of Frans) zou preken, al had men hem niet op die voorwaarde beroepen. Maar Gargon bleek geen talenknoebel te hebben. In de kerkenraadsnotulen van 7 februari 1772 wordt vermeld dat twee Duitssprekende dochters van een lid van de kerk, Constantia Cecilia Fok en Charlotta Amalia Fok, belijdenis wilden afleggen. Zowel de catechisaties als het aannemingsgesprek moest Gargon echter uitbesteden aan een Duitstalige collega.¹⁷ En bij een andere gelegenheid in 1774 schreef Gargon in het begrafenisregister: 'Den 2de April, heb ik zoo goed ik het maaken konde, op niet loslaten, van een groot aantal familie en verzogtte lieden, zijnde allen Duitschen, in gebroken Hoogduitsch, over de inscriptien aan het hoofd en voeteinde der doodzerk memento mori, (dat nogal gelukkig afliep), een lijkrede gehouden over den Heer Jacob Wakkers.'¹⁸

13 Schattingen in brieven van de oppositie tegen de kerkenraad in ACA, fols. 258 en 272, 13-1-1775. Hetzelfde beeld gaf de kerkenraad in een brief aan de classis Amsterdam op 26-5-1775, ACA, fol. 270. Deze brief, in ACA, fols. 265-271, is ook te vinden in PA inv. nr. 40.38, 91-93 en ARA. In het vervolg zal verwezen worden naar het ACA.

14 Gargon, 68-69.

15 AP inv. nr. 40.01, fols. 72-81. De Duitse Gereformeerde Kerk was vacant van 1773 tot 1775.

16 Gargon, 8. Het was deze studie die, postuum uitgegeven door prof. N.C. Kist in 1852 (zie noot 1), hem een bescheiden plaats in de kerkgeschiedschrijving heeft opgeleverd.

17 AP, inv. nr. 40.38, 75.

18 AP, inv. nr. 40.01, fol. 80v.

Scheuring in de Duits-Franse kerk

De taalstrijd in de Hollandse kerk werd voor een belangrijk deel bepaald door de ontredde van de Duitse gereformeerde zusterkerk. Daarom is het nodig

eerst iets over de geschiedenis van de scheuring in de Duits-Franse kerk mede te delen.

In 1772 leek de situatie van de Duits-Franse kerk nog probleemloos. In dat jaar werd een prachtig nieuw kerkgebouw betrokken op 100 'schreden' van de Hollandse kerk.¹⁹ De ene zondag werd er in het Duits gepreekt, de andere in het Frans. Maar op 27 juli 1773 overleed de predikant die beide gemeentes bediende, ds Joh. Pfil. la Vigné. Daarna werd de dienst waargenomen door de heer Samuel Ludwig Majewski, een Pool die in Utrecht had gestudeerd. De kerkenraad wilde hem beroepen, maar Majewski bleek slechts bereid in te vallen totdat er een andere predikant zou zijn.²⁰ Toen men met nog meer klem een beroep op Majewski wilde doen, bedacht het Franse smaldeel zich. Zij wilden liever een Franstalige predikant voor zich alleen en eisten ook de overige vaste inkomsten van de kerk voor zich op. De Duitstaligen gingen hier niet mee akkoord en zo kwam het – alweer – tot een rechtszaak voor het Russische Rijks Justitie College. Dit sprak begin 1774 uit, dat de status quo van het samengaan van de beide kerken gecontinueerd diende te worden. Indien er genoeg financiële ruimte was. Het College stond wel toe dat beide taalgroepen een eigen predikant zouden beroepen. In die situatie hield het Duitstalige deel nog steeds het oog gevestigd op Majewski. De Franstaligen hadden intussen een eigen predikant laten komen, ds Cürchod. Deze Zwitser bevond zich vanaf Pinksteren 1774 in St. Petersburg, maar kon nog niet beroepen worden. Dit was pas mogelijk toen het Justitie College in augustus 1774 een nadere uitspraak deed. Omdat de Franstaligen vasthielden aan de scheiding, werd het niet alleen aan beide zijden toegestaan een predikant te beroepen in de eigen taal, maar werd ook het kerkgebouw met bijbehorende inkomsten gelijkelijk aan beide partijen toegewezen. De Franstaligen beriepen daarop direct Cürchod. De Duitstaligen waren door de ontwikkelingen gedwongen om ook een beroep uit te brengen en deden dat weer op Majewski, die dit keer definitief bedankte.²¹ Vervolgens beriep de Duitse Gereformeerde Kerk op 28 januari 1775 ds Abraham Schmidt van Dantzig, die op 19 april 1775 zijn dienst te St. Petersburg aanvaardde. Wel bleven beide groepen hetzelfde kerkgebouw gebruiken, waarbij op de ene zondag de Franstaligen aan de beurt waren, en de andere zondag de Duitstaligen.²² Zo had de Franstalige kerk de Duitstalige kerk in twee jaar tijd tot zelfstandigheid gedwongen. Gedurende deze overgangsfase was Gargon, als

19 ACA, fol. 255.

20 Gargon, 70-75.

21 De geschiedenis van de strijd rond de vacature-La Vigné in Gargon, Ms, 74-76.

22 *Maandelijksche uittreksels, of Boekzaal der geleerde wereld*, juli 1775, 144.

gereformeerd predikant, de herderloze Duitstalige gemeente tot grote steun. Kandidaat Majewski nam de dienst wel waar, maar omdat hij geen ambtelijke handelingen mocht verrichten verzorgde Gargon de Duitstalige 'plegtigheden', als dopen, trouwen en begraven. Op 23 februari 1774 bediende hij het Avondmaal aan de Duitstalige gemeente, 'dog de heer Majewski predikte de voorbereidingspredikatie; als mede voor en naar het Heilig Avondmaal.'²³ De oecumene tussen de Hollandse en de Duitstalige gemeente strekte zich nog verder uit. Toen Majewski in de lente van 1774 door de Duitse Gereformeerde Kerk was beroepen, informeerde Gargon bij de classis Amsterdam of het mogelijk was dat hij zelf Majewski zou bevestigen in de Duitstalige kerk. Majewski was bereid de drie formulieren van Enigheid te ondertekenen en zich vervolgens als ondergeschikt aan de classis Amsterdam te beschouwen.²⁴ Uit deze feiten blijkt hoe dicht de Duitstalige kerk de Hollandse kerk reeds was genaderd. Vele vroegere leden van de Hollandse kerk behoorden dan ook tot haar lidmaten. Leerstellig waren er geen verschillen. De Hollandse predikant, die nauwelijks uit zijn Duits kon komen, werd in de jaren 1773-1775 ten volle in zijn bediening geaccepteerd en ingeschakeld door de Duitstalige gemeente. De breuk met de Franstalige kerk dwong de Duitse kerk tot heroriëntatie. Verdergaande samenwerking en wellicht zelfs integratie met de Hollandse kerk behoorden tot de mogelijkheden. Wat was natuurlijker dan dat de kerkenraad van de kleine Hollandse kerk overwoog zich over de Duitse lidmaten te ontfermen?²⁵ Er was maar één obstakel: Gargons gebroken Duits. Daarom wilde men hem in de zomer van 1774 tot vertrek bewegen, opdat hij vervangen kon worden door een predikant die niet alleen in het Nederlands maar ook in het Duits kon preken.

23 Gargon, Ms, 78.

24 ACA, J. Gargon aan classis Amsterdam, 21-2-1774, fols. 274-275. Helaas zag Majewski van het beroep af. Zie J. Gargon aan classis Amsterdam, 15-8-1774, ACA, fol. 234.

25 De Duitse Gereformeerde Kerk bleek na de komst van ds Schmidt overigens niet gediend van de avances van de Hollanders. Zij verzette zich in 1775 tegen de concurrentie van de Duitse preken in de Hollandse kerk en wilde deze door de Russische gezagsdragers doen verbieden. Zie ARA, Joh. Brouwer aan J.I. de Swart, 30-4-1775.

*Taalstrijd rond Gargon*²⁶

Op 22 juli 1774 diende Gargon zijn ontslag in bij de kerkenraad, daartoe aangezet door ouderling Johannes Brouwer. Deze had hem aangeraden de eer aan zichzelf te houden, omdat de kerkenraad hem anders ontslag zou geven. Vijf dagen later deelde Gargon zijn besluit van de kansel aan de gemeente mee. Als eerste reden noemde hij het feit dat men een predikant wilde die ook in het Duits kon preken.²⁷ De directe aanleiding zal de druk zijn geweest die het hoofd van het Nederlandse gezantschap, resident Johan Isaac de Swart, in de voorgaande tijd op de kerkenraad had uitgeoefend met de eis dat er ook in het Duits gepreekt zou worden. Anders, zo dreigde hij, zou hij zich bij de Duitse Gereformeerde Kerk voegen, en vervolgens ook de helft van de scheepsgelden aan die gemeente toekennen of er als gezantschap een ‘capellaan’ op na gaan houden.²⁸ Dit alles was een regelrechte aanval op Gargon, die niet in staat was een Duitse toespraak te verzorgen.

Een deel van de toehoorders koos de zijde van Gargon. Zij waren ervan overtuigd, dat met de komst van een tweetalig predikant de Hollandse eredienst tekort gedaan zou worden, en waren bovendien zeer tevreden over Gargon.²⁹ Daarom verzochten zij J.H. Swildens, een jurist die enkele jaren in St. Petersburg verbleef, een protestbrief op te stellen.³⁰ De brief, ondertekend door tweeënvijftig personen en gedateerd op 30 juli 1774, werd op 16 augustus overhandigd aan ouderling Brouwer.³¹ De ondertekenaars beriepen zich op de voorrechten die aan de Hollandse kerk waren verleend door de Russische en

26 De gegevens over het verloop van het conflict van Gargon met de kerkenraad in de zomer en herfst van 1774 zijn voornamelijk ontleend aan twee brieven met bijlagen, beiden gedateerd op 13 januari 1775, in het archief van de classis Amsterdam, ACA, fols. 242-251, 255-260, 271-273, 277. De brieven zijn geschreven door tegenstanders van de kerkenraad: de ene door J.H. Swildens, en de andere door negen leden van de kerk: Frederik Allamand, lijfarts in dienst van de keizerlijke familie, Claas Kruijs, Johannes Engbertz, Jan Hartog, François Valois, Jan Engbertz, Gerrit Smelt, Jan Hulshoff en Jan Gerrits. Dr Allamand c.s. voegden toe het verzoekschrift dat op 16 augustus met 52 handtekeningen werd aangeboden aan de kerkenraad, het antwoord dat zij ontvingen per 13 september, met hun eigen kanttekeningen, en het protest dat ingediend werd bij de kerkenraad op 20 november door Allamand, Gerrits en Hulshoff. Zie voor J.H. Swildens (1745-1809), later hoogleraar te Franeker, *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* III, 1126-1128.

27 ACA, J.H. Swildens, fol. 246. Gargon noemde nog twee redenen. De ene was een ‘verdriet’, waarmee hij de moeilijkheden rond zijn afgeblazen huwelijk bedoelde. De andere was de pijn in zijn borst, veroorzaakt door het verdriet en de guurheid van de winterlucht, waar hij zich niet tegen kon beschermen door zijn bekrompen financiële toestand. Hij kon zelfs geen wagen bekostigen voor het bezoek aan gemeentelieden. Gargon, 66, aangevuld uit Gargon, Ms.

28 ACA, J.H. Swildens, fol. 246.

29 Zij verklaarden dat zij vreesden niet zo snel weer ‘zo’n goeden’ te zullen krijgen, immers: ‘Deze predikant leeft, gelijk wij vernemen, in broederlijke eendracht en vriendschap met de overige leeraars, hij neemt zijnen dienst vlijtig en getrouw waar, is gul en openhartig in zijnen omgang.’ ACA, fol. 255.

30 ACA, J.H. Swildens, fol. 246.

31 De tekst van de brief van de ‘52’ in: ACA, Allamand c.s., fols. 255-256.

Nederlandse overheden. Zij argumenteerden dat de inkomsten uit de ‘schipperij’ het meest bijdroegen aan het traktement van de predikant. Daarom zou de predikant in het Nederlands moeten preken. De Hollanders die hun landstaal niet meer verstonden, werd aangeraden maar naar een Duitse kerk te gaan of alsnog Hollands te leren.

De kerkenraad hield echter vast aan de eis dat een volgende predikant ook in het Duits zou prediken. Hij beriep zich ten eerste op het feit dat de geboren Hollanders die zich gevestigd hadden in St. Petersburg hun moederstaal nauwelijks meer gebruikten, zodat de Hollandse preken voor hen te moeilijk waren geworden om te kunnen verstaan. Daarom waren ook ten tijde van Gargon nog enkele oude gemeenteleden overgegaan naar de Duitstalige kerk. Voorts noemde de kerkenraad de jongeren die te St. Petersburg geboren waren. Wanneer de ouders al geen Hollands meer spraken, kon men niet verwachten, redeneerde de kerkenraad, dat de kinderen het zouden kunnen begrijpen.³² Daarom zouden de ouders hun kinderen naar de Frans- of Duitstalige kerken volgen, wanneer de Hollandse kerk zich bleef beperken tot Nederlandse prediking. Tenslotte noemde de kerkenraad de belangrijke financiële steun die de kerk placht te ontvangen uit de jaarlijkse collecte onder alle protestanten in St. Petersburg. Die opbrengst nam gestaag af, doordat de protestanten van een ander taalgebied de Hollandse kerk niet konden bezoeken.³³ Overigens was het maar de vraag of men die collecte nodig had. De oppositie berekende dat de kerkenraad in de periode van 1770 tot en met 1774 een kapitaal had opgebouwd van f 10.000,--.³⁴ Dit was een bedrag ter grootte van negen jaarsalarissen van Gargon.

Tegen de ‘52’ bracht de kerkenraad nog ander geschut in stelling. Hij wees er op dat vele ondertekenaars in feite geen recht van inspraak hadden. Uit de ondertekening van de brief blijkt, dat vijfendertig handtekeningen van schippers afkomstig zijn. Vergelijking van de zeventien overige namen met oudere ledenlijsten toont aan, dat het overgrote deel betrekkelijk kort geleden in St. Petersburg was aangekomen.³⁵ De kerkenraad trachtte hen te diskwalificeren door zich te beroepen op de steun van de ‘ware en voornaamste

32 De kerkenraad maakte daarbij onderscheid tussen jongens en meisjes: ‘Bestond de gemeente alhier alleen uyt kooplieden, en de familie het meeste in zoonen, soo soude men haar de spraake laten leeren, wijl in de negotie te pas komt. Maar sijn meerder in dogters bestaande, die, na alle gedagten, aan Duytsche mannen sullen gehuwelijkt worden.’

33 ACA, kerkenraad St. Petersburg aan classis Amsterdam, 26-5-1775, fols. 266-267.

34 ACA fols. 247 en 260. Merkwaardig is dat de schrijver weet te melden dat de penningmeester, ouderling Joh. Brouwer, had meegedeeld dat de grootste geldgevers in de collecte de Russische en Armeense kooplieden waren. Zie voor een opgave van de inkomsten van de kerk: Gargon, 61 en 70.

35 De namen van de ‘52’ in: ACA, fol. 256. De ledenlijsten vinden we terug tussen de kerkenraadsnotulen PA inv. nr. 40.48, en het registerboek inv. nr. 40.01.

lidmaten' in tegenstelling tot wat hij noemde: 'de schipperij en de linnenkooplieden'.³⁶ In de ogen van de kerkenraad bemoeiden de meesten van de '52' zich dus met dingen die hen niet aangingen. De passanten waren immers voor het overgrote deel geen lidmaat; bovendien was een deel van die vijfendertig schippers niet eens gereformeerd. Er zaten ook katholieken, lutheranen en doopsgezinden tussen! En van de elf kooplieden was het merendeel afkomstig uit Twente, ongetrouwde linnenkooplui met hun knechten, die geen vaste verblijfplaats hadden. De kerkenraad vond hen kennelijk te min.³⁷

De reactie van de kerkenraad hield echter geen steek. Afgezien van de vraag of de bijwoners van de kerkdiensten recht van spreken hadden,³⁸ constateerden de woordvoerders van de '52' dat er onder hen toch wel achttien lidmaten waren. De kerkenraad had, met mede-ondertekening door 'voornamen' leden, aan Gargon per 19 augustus zijn ontslag bevestigd. Het aantal handtekeningen onder deze brief was minder dan bovenvermelde achttien: slechts zestien personen, waarvan twee geen lidmaat waren.³⁹ Ook bevonden zich onder de oppositie wel degelijk enige mannen van formaat: Frederik Allamand, lijfarts in dienst van de keizerlijke familie, Jacob Barts, oud-ouderling, Martinus van der Schaaf, koopman en telg uit een familie die hoorde tot de oude garde van de kerk, en Jan Hulshoff, een gefortuneerd Twents koopman.⁴⁰

De vraag moet gesteld worden of het onderscheid dat de kerkenraad maakte tussen de vaste kern, die werkelijk naar St. Petersburg geëmigreerd was, en de passanten, terecht was. Het bestaansrecht van de kerk bestond immers in de toestemming van de tsaar dat buitenlanders hun geloof moesten kunnen beleven in hun eigen taal? Waren daarmee de Nederlandse passanten die alleen op het Nederlands waren aangewezen niet juist de doelgroep bij uitstek? Het

36 ACA, J.H. Swildens, fol. 246; ACA kerkenraad St. Petersburg aan classis Amsterdam, 26-5-1775, fols. 266-267.

37 Het ging hierbij om de eerste vertegenwoordigers van de families uit Vriezenveen in Twente die in de volgende 150 jaar een belangrijk deel van de Nederlandse kolonie te St. Petersburg zouden uitmaken. De kerkenraad schatte hun belangrijkheid dus wel verkeerd in.

38 Gargon benadrukte in een brief aan resident De Swart, 4-10-1774, ARA, dat in de beraadslagingen over deze kwestie geen aanzien des persoons mocht gelden. Hiermee koos Gargon positie voor de rechten van de passanten tegenover de door de kerkenraad bevoordeelde immigranten.

39 ACA, fols. 257-258.

40 Zie voor de positie van Hulshoff ACA, J.H. Swildens, fol. 247, waaruit blijkt dat resident De Swart fors in het krijt stond bij Hulshoff. Jacobus van der Schaaf staat reeds in 1727 als lidmaat in AP, inv. nr. 40.38, 14. De leiders van de 'passanten' beschouwden zich, zoals de kerkenraad inschatte, inderdaad als belangenbehartigers van een bepaalde achterban. Zie bijvoorbeeld de opmerking van J.H. Swildens, ACA, fol. 249, die Gerrits en Hulshoff noemt 'gequalificeerden van de schipperij en van hare landslieden'. Met het laatste zijn de Twentenaren bedoeld.

tafereel van de kerkenraadsvergadering van 7 april 1772, waarop twee Duitstalige meisjes geëxamineerd werden door een Duitstalige predikant voor hun aanname als lid van de Hollandse Kerk, omdat zij de Nederlandstalige predikant Gargon niet konden verstaan⁴¹, doet dan ook vreemd aan. Waarom zou men lid worden van een kerk, waarvan men de eredienst niet eens kon volgen? Toch werden deze beide jonge vrouwen beschouwd als ware lidmaten, omdat zij nazaten waren van een Hollandse emigrant. De kerkenraad beschouwde de kerk kennelijk als het vanzelfsprekende domein van de families-van-oudsher. Het belang van de passanten stond, zo blijkt uit dit alles, op het tweede plan.

De aftocht van Gargon

Jacobus Gargon was, zoals gezegd, voor de kerkenraad in de loop van 1774 niet meer de juiste man op de juiste plaats. Niet alleen zijn gebrek aan talenkennis, maar ook een huwelijkskwesitie speelde hem parten. In 1771 had hij het plan opgevat te huwen met de schoonzuster van ouderling Johan Isaac de Swart, op dat moment secretaris van het gezantschap van de Verenigde Nederlanden te St. Petersburg. Dit huwelijk werd hem echter ontraden door twee andere kerkenraadsleden, Johannes Brouwer en François van Zanten. J.H. Swildens vertelt de geschiedenis als volgt:

In een avondmaaltijd bij den predikant daar de heer De Swart met zijne familie was en de heren Brouwer, Hulshoff, Gerrits en de gezondheid van bruidegom en bruit voor het eerst gedronken werd, gedroeg zich de secretaris wat stuurs (hij bedankte niet). Dit ergerde Brouwer, die zulk huwelijk aanmerkte als zeer wenschelijk voor De Swart en elk die het hoorde oordeelde zulks. 's Daags er op kwam heer Brouwer bij den predikant, zeide hem alles wat hij wist van de familie van de juffer; dat zulk huwelijk ten hoogsten ergerlijk moest zijn voor de gemeente etc [---]. De heer Van Zanten was van dezelfde mening, en zeide den predikant alleen, dat de geheele familie van mevrouw De Swart in gantsch Petersburg belagchelijk [was].

Gargon volgde het advies op en verbrak de relatie.⁴² De Swart voelde zich natuurlijk door zijn twee mede-kerkenraadsleden in zijn hemd gezet. Hij kwam niet meer in de kerk en liet ook verstek gaan in de kerkenraad, met het gevolg dat hij op 11 oktober 1772 zonder discussie als ouderling werd vervangen.⁴³ Maar de kerkenraad had buiten de waard gerekend. De Swart werd in 1773 resident, de hoogste functionaris binnen het gezantschap. Daarmee werd hij tevens hoofd van de Nederlandse kolonie in St. Petersburg. Brouwer en Van

41 AP inv. nr. 40.38, 75.

42 ACA, J.H. Swildens, fols. 247-248.

43 AP inv. nr. 38, 76. Op dezelfde vergadering legde Van Zanten zijn ambt neer. Opvallend is dat de kerkenraad hem wel trachtte te behouden: 'vermits de broederlijke en vriendelijke conversatie onder ons'. Kennelijk gold dit niet voor De Swart.

Zanten draaiden vervolgens als een blad aan de boom om en steunden in het vervolg De Swart. Daarmee kwam Gargon alleen te staan. Was hij nu maar alsnog met ‘die juffer’ getrouwd, maar dat kwam er niet meer van.⁴⁴

Op 27 juli 1774 stelde Gargon de gemeente op de hoogte van zijn voornemen te vertrekken. Per 19 augustus ontving hij zijn ontslagbrief. Daarin wees de kerkenraad alle verwijten van Gargon van de hand en verweet hem op haar beurt dat zijn stellingname scheuring in de kerk teweeg kon brengen. Volgens de kerkenraad trof geen enkel particulier lid van de kerk schuld dan alleen Gargon zelf.⁴⁵ Men wilde deze kwesties echter met de mantel der liefde bedekken.⁴⁶ Gargon stuurde de brief verontwaardigd terug. Inmiddels maakte Johannes Brouwer zich zorgen over de mogelijkheid dat men ook voor deze zaak het Rijks Justitie College zou inschakelen en verzocht daarom Gargon om de condities waarop men de zaak kon vereffenen. Gargon trok daarop per 26 augustus zijn ontslaanvraag in⁴⁷ en deed de volgende dag voorstellen die het mogelijk zouden moeten maken over te gaan tot de orde van de dag. De inhoud van die voorstellen was allereerst een algemene vergeving en verzoening binnen kerkenraad en gemeente. Daarmee zou voor Gargon de belangrijkste reden voor zijn vertrek vervallen zijn, zodat hij meende zich opnieuw als predikant beschikbaar te kunnen stellen. Het laatste punt betrof de procedure. Gargon benadrukte dat in de beraadslagingen over deze kwestie geen aanzien des persoons mocht plaatshebben.⁴⁸ Hij vond zijn eigen voorstel ‘billijk’ en ‘volledig’, maar het was desondanks gedoemd te mislukken, omdat

44 Gargon had in het voorjaar van 1774 een ander op het oog gekregen. Hij vroeg op 21 februari 1774 aan de classis Amsterdam: ‘zijnde dit de vraage, of een gereformeerd predikant (geene andere gelegenheid hebbende) en zich nochtans in den echt willende begeven, geaccordeert kan worden, eene Lutherse vrouw te huuwen, Luthers blijvende, of dat dezelve in cas van huwelijk changeren moet van religie?’ ACA, fol. 275. Indien deze vraag de schoonzuster van De Swart betrof, dan had hij ze al in 1771 moeten stellen. Maar ook deze tweede verbintenis ging niet door blijkens zijn reactie aan de classis op 15 augustus 1774. ACA, fol. 234. Even is er daarna nog sprake van dat Gargon alsnog de zwager van De Swart wordt, maar met de regeling van zijn vertrek in oktober 1774 is deze mogelijkheid definitief van de baan. ACA, J.H. Swildens, fol. 250.

45 Afgezien van de huwelijkskwestie doelde men waarschijnlijk op wat J.H. Swildens verhaalde: ‘Op een nieuwjaarsdag liet men den predikant bij eene half uur in eenen voorzaal staan. Hij wilde een nieuwjaarswensch na gewoonte doen bij eene mevrouw. Men smakte de deur toe. De predikant klaagde misnoegd dit bij mevrouw van Zanten en dat wierd overgebrieft.’ De geschiedenis ‘die men in een gezelschap zou verhalen om eens te doen lagchen werd met den maatstok van eene welbeleide schimprede voor zo eene groote euveldaad uitgemeeten, dat een koopman zijne jaarlixte mildadigheid, die aanmerkelijk was (100 roub), aan de kerk zo maar aanstonds konde ontzeggen.’ ACA, fol. 247.

46 ARA, “Extract uyt het resolutieboek van kerkenraaden der Hollandse Gereformeerde Gemeente te St. Petersburg”, d.d. 1774, fols. 2-4.

47 ACA, fol. 257.

48 ARA, Gargon aan De Swart, 4-10-1774. Hij herhaalde in die brief zijn voorstel van 27 augustus.

het geheel voorbijging aan de taalkwestie. Gargon benaderde het conflict als een botsing van personen, die zich hadden te verzoenen, in plaats van als een beleidsmatig probleem, waarin hij nooit zou kunnen voldoen aan de wensen van de kerkenraad. Hij zou hen nu eenmaal nooit een Duitse preek kunnen leveren.

De voorstellen waren dan ook niet naar de smaak van Brouwer: 'De predikant moest geschreven hebben: dat alles zoude vergeeten worden, dat alle papieren zouden verbrand worden, dat hij dan weg wilde reizen en alleen om zijne swakke borst die zich aan de lucht niet konde gewennen; voor het overige zou hij den predikant wel tevreden stellen, en zelfs voor een gedeelte uit zijn eigen zak.'⁴⁹ Inmiddels hadden ook de leiders van de '52' schriftelijk antwoord gehad.⁵⁰ Een vergadering werd belegd om de zaak in der minne te schikken. De '52' waren vertegenwoordigd door dr Allamand en de kooplieden Hulshoff en Gerrits.⁵¹ Kennelijk leverde deze vergadering niets op, waarna de resident De Swart zich de moeite getroostte zowel dr Allamand als de predikant persoonlijk op te zoeken en de relatie met hen te vernieuwen. Gargon meende dat de resident oprecht verzoening zocht en herhaalde in een brief van 4 oktober 1774 zijn voorstellen van 27 augustus.⁵² Maar het eind van het liedje was dat Johannes Brouwer zijn zin kreeg: Gargon liet zich ontslag geven op de kerkenraadsvergadering van 18 oktober 1774, op grond van zijn borstkwaal.⁵³ Als tegenprestatie ontving Gargon een gouden handdruk. Hoewel hij vertrok voor het aflopen van zijn contract, verleende de kerkenraad hem een 'douceur' van f 2000,- en reiskosten van 100 Roebel, wat neerkwam op twee jaarsalarissen.⁵⁴ De kerkenraadsnotulen van de zomer van 1774 zijn daarna verwijderd uit het notulenboek en ook Gargon zelf heeft de onverkwikkelijke gang van zaken in het vervolg verzwegen.⁵⁵ Resident De Swart werd op diezelfde 18e oktober door de kerkenraad benoemd tot kerkpatroon en daarmee tot voorzitter van de kerkenraad. Jacobus Gargon

49 ACA, fol. 249.

50 Hiervan bestaan twee versies. De eerste versie uit augustus berust in ARA, waarin slechts het gezag van de kerkenraad wordt benadrukt en de gezondheidsredenen van Gargon meegedeeld. De tweede versie, d.d. 13-9-1774, waarin een uitgebreid verweer van het feit dat men het Nederlands niet wilde afschaffen, maar noodzakelijk achte Duitse prediking toe te voegen, bevindt zich zowel in ARA, als bij de stukken van Allamand c.s. in ACA, fol. 257.

51 ACA, fol. 249.

52 ARA, J. Gargon aan De Swart, 4-10-1774.

53 Een uitgebreid verslag van de diverse vergaderingen en handelingen van beide partijen in de maanden september en oktober bij ACA, J.H. Swildens, fols. 249-250.

54 AP, inv. nr. 40.38, 80-82.

55 Zelfs in zijn studie over de geschiedenis van de gereformeerde kerken in Rusland, samengesteld te Berbice in Guyana, beperkte Gargon de redenen voor zijn vertrek tot de borstkwaal en het feit dat de kerk zo klein was en weinig wedde opleverde. Zie Gargon, 66.

overwinterde nog te St. Petersburg, preekte afscheid op 3 mei 1775⁵⁶ en vertrok op 18 mei naar Amsterdam.

Aanvankelijk wilde Gargon ook zijn ambt neerleggen, maar vrienden wisten hem daarvan te weerhouden. Hij kreeg een verzoek waar te nemen voor ds Engel te Utrecht en deed dat van 24 december 1775 tot en met 24 juli 1776. Beroepen te Rio de Berbice in Guyana huwde Gargon op 28 augustus 1776 met Wilhelmina van Vloten. Zij vertrokken op 26 oktober 1776.⁵⁷ Op 24 december kwamen zij aan en Gargon hield zijn intree-preek op Fort Nassau op 5 januari 1777. Op 26 mei 1778 voltooide hij zijn geschiedenis van de gereformeerde kerken van Rusland.⁵⁸ Jacobus Gargon stierf te Berbice op 16 juli 1792.⁵⁹

Vervolg van de taalstrijd

Het akkoord tussen Gargon en de kerkenraad betekende nog niet het eind van de taalstrijd. De kerkenraad wilde haar overwinning in november bevestigen door middel van een enquête onder de gemeenteleden, of men een predikant in het Hollands en Duits wilde.⁶⁰ De uitslag was in het voordeel van de kerkenraad: negenentwintig voor en zes tegen. Maar deze aantallen geven een vertekend beeld. De lijst dateert van november, toen de schippers en een deel van de kooplui weg waren. Van de eenenvijftig mannelijke tegenstanders van augustus stonden er maar zeven op de enquête. Daarvan waren er drie van kamp verwisseld: koopman J.H. Palairt, Alex Lodewijk van Deneken, secretaris van de prins van Holstein, en oud-ouderling Jacob Bartsz. De '52' zijn dus nauwelijks bij de voorstemmers, terwijl van de groep van '16' er

56 Zijn afscheidspreek: 'Vaart wel', is bewaard gebleven in Gargon, Ms. In de tekst valt geen enkele verwijzing terug te vinden naar de omstandigheden waaronder hij tot het besluit van vertrek kwam. Op de voorpagina van de preek staat dat er geen schriftlezingen gedaan waren 'uit mangel aan eenen voorlezer'.

57 In de *Lijsten van personen, in dienst van de Directie van de Sociëteit van Berbice naar Berbice vertrokken 1760-1796* staat het vertrek van Jacobus Gargon per 26-10-1776 als volgt opgetekend: 'D. Jacobus Gargon, geboortig te Hulst in Vlaanderen, oud 47 jaaren als gereformeerd predikant op een tractement van f 900.-- 's jaars, beneffens f 300.-- tafelgeld, 3 ankers wijn, een anker brandewijn, vrije wooning, en 12 akkers land, het vrije gebruik van een jagt, vier a zes neegers of neegerinnen en driehonderd guldens tot onderhoud van dezelve, en daar en boven het vrije transport voor hem en zijn family na de colonie. Heeft f 900.-- zijnde een jaar tractement en f 500.-- tot een douceur ontfangen, waarvoor de kerkekasse moet werden gedebiteerd, als meede voor de bevestiginge van gem. Ds. ter somma van f 206.--. Gaande met denzelven Wilhelmina Van Vloten, desselfs huysvrouw en Christina Gargon, weduwe van Petrus Nathanael Idama, desselfs zuster.' Archief van de Sociëteit van Berbice, ARA 1.05.05, inv. nr. 437.

58 Gargon, 69.

59 Archief van de Sociëteit van Berbice, ARA 1.05.05, inv. nr. 320, soldijboek 1792, 4, alwaar verantwoording voor het uitbetalen aan de weduwe van Jacobus Gargon van tafelgeld voor een periode van 6 maanden en 16 dagen, vanwege zijn overlijden op 16 juli 1792.

60 De enquête zowel in PA, inv. nr. 40.38, 84, als in ACA, fols. 283-284.

vijftien opnieuw voor hetzelfde standpunt tekenden. Daarnaast was de kerkenraad er in geslaagd ten opzichte van augustus elf nieuwe namen te vinden. Het standpunt dat de passanten eigenlijk niet horen mee te tellen, vinden we verwoord in het commentaar dat de kerkenraad aan de classis Amsterdam leverde over de zes tegenstemmers: 'Buyten de heer Allemand sijn de overige linnekoopers uyt Almelo, sonder familie hier ophoudende, soo zelfs nu weder verzijlt sijn. En de 3 laatste haar jongens sijn.'⁶¹

Ondanks de enquête boden Allamand, Gerrits en Hulshoff op 20 november opnieuw een schriftelijke verklaring aan, waarin zij stelden te verwachten dat de nieuwe predikant alleen in het Nederlands zou preken.⁶² Vervolgens stuurden zowel F. Allamand c.s., als J.H. Swildens per 13 januari 1775 rapporten over de geschiedenis, met kopieën van relevante stukken, naar de classis Amsterdam, aan welke verzocht was een nieuwe predikant te zoeken. De zorg werd uitgesproken dat de keuze van de kerkenraad voor Hollands en Duits samen, op den duur tot Duits alleen zou leiden.⁶³ Ook vreesde men voor het beroepen van Duitstalige predikanten, die zich van het Hollands zouden afmaken met preken in Plat-Duits.⁶⁴ Een andere ondertekenaar van de '52', koopman Martinus van der Schaaf, reisde in de lente van 1775 af naar Amsterdam, alwaar ook hij het pleit van de oppositie voor de leden van de classis voerde.⁶⁵ Eén en ander bleef niet zonder gevolg. De classis schreef per 13 april 1775 dat zij op de hoogte was gekomen van het 'ongenoege' dat te St. Petersburg ontstaan was, en zij oordeelde dat de kerk verreweg het beste af was met een echte Hollandse predikant, die uitsluitend in het Nederlands zou preken. In verband daarmee zou het haar vooral aangenaam zijn, als Gargon ertoe bewogen zou kunnen worden zijn dienst weer te aanvaarden.⁶⁶ De kerkenraad deed niet eens een poging om de wens van de classis in vervulling te doen gaan. Wel legde hij, na Gargons vertrek, op 26 mei 1775 tegenover de classis Amsterdam verantwoording af betreffende de taalstrijd in St. Petersburg. Hij bleef bij zijn standpunt.⁶⁷ De classis bleek de kerkenraad tenslotte toch ter wille te zijn. Op 6 september 1776 werd te Amsterdam het

61 ACA, fol. 284.

62 ACA, fol. 277.

63 ACA, fol. 250.

64 ACA, fols. 260, 272.

65 Dit veronderstelde althans Johannes Brouwer in een brief aan J.I. de Swart op 30-4-1775, ARA.

66 De brief in AP, inv. nr. 40.38, 87-88. Tevens in ARA, 13-4-1775. Als extra domper voor de kerkenraad de mededeling per 20-4-1775 van ds J.J. Kessler te Amsterdam: 'Mij is ook ter ooren gekomen dat het project om een hoog en nederduytsch predikant te beroepen bij de Heeren van de Levantschen Handel met de uysterste verwondering en bevremding gehoord is.' ARA; AP inv. nr. 40.38, 89.

67 ACA, fols. 265-271.

arbeidscontract gesloten met proponent Joannes Henricus Laurentius Reuter, op voordracht van leden van de classis Amsterdam, in welk contract vermeld stond dat Reuter in St. Petersburg de ene week in het Duits, en de andere week in het Hollands zou preken.⁶⁸ Deze regeling werd later te St. Petersburg in het belang van de schippers aangepast. De kerkenraad benadrukte op 21 februari 1777 in verband met de zorg van de classis dat de kerk geheel zou verduitsen, dat de kerk Hollands zou blijven. Daarom was besloten dat het avondmaal altijd in het Nederlands zou plaatsvinden en dat in de zomer van mei tot november uitsluitend Hollandse kerkdiensten zouden worden gehouden. In de wintermaanden zou men afwisselend Hollands en Duits gebruiken.⁶⁹

Conclusie

In de Hollandse Hervormde Kerk van St. Petersburg heeft, reeds een halve eeuw na haar instituering, een forse taalstrijd gewoed. Deze heeft er zelfs toe geleid dat haar predikant, Jacobus Gargon, voortijdig moest vertrekken, omdat hij niet in staat was een Duitstalige eredienst te verzorgen.

Telkens wordt in de stukken van de kerkenraad verwezen naar de te smalle financiële basis van de Hollandse kerk, welke men met het binnenhalen van andere taalgroepen hoopte te versterken. Uit de ruime afvloeiingsregeling van Gargon blijkt echter het gelijk van de tegenpartij, die stelde dat de Hollandse kerk zichzelf afdoende kon bedruipen. De achtergrond voor de nadruk op de noodzaak tot schaalvergroting was de verwachting met een tweetalige predikant tot een grotere gemeenschap met de geestverwante gereformeerden in de Duitse kerk te kunnen komen. Uit de geschiedenis komt de indruk naar voren dat men een zekere gêne voelde voor de kleine groep waartoe men hoorde, waarvan een belangrijk deel ook nog uit scheepsvolk bestond.⁷⁰

De kerkenraad was voorts samengesteld uit immigranten, die zich permanent in St. Petersburg gevestigd hadden. Het zijn regenten, die in deze zaak voor hun eigen belangen opkomen. Zij vreesden en zagen in de praktijk dat de kinderen van de immigranten, volwassen geworden, de band met de Hollandse taal zo zeer verloren, dat zij zich tot andere kerken gingen keren. Deze aderlating wilde de leiding van de kerk voorkomen door de taal aan te passen aan de situatie van het gastland. De strijd tussen de immigranten en de passanten kan als typerend worden gezien voor een buitenlandse Nederlandse kerk. Elke emigrantenkerk komt immers op een gegeven moment voor de

68 ACA, fols. 280-282.

69 ACA, fol. 241.

70 De kerkenraad stelde het publiek van schippers en matrozen zelf als schrikbeeld voor een eventueel te beroepen predikant. ACA, fol. 270, 26-5-1775.

pijnlijke keuze te staan tussen de taal van het land van herkomst en de taal van de generaties die in het nieuwe land zijn opgegroeid, de keuze tussen de oude kernfamilies en de laatst-aangekomenen. St. Petersburg vormde daarop geen uitzondering. Verheugend is de constatering dat, toen de rook van de strijd opgetrokken was, men bij ds Reuter in 1777 een compromis wist te bereiken, waarmee men zowel de Duitstaligen als de schippers tegemoet kwam. Een bijkomende factor in het conflict te St. Petersburg vormde de drang tot eerherstel van resident De Swart, wiens schoonzuster te min bevonden werd om met de predikant te mogen trouwen. Het zal hem genoegdoening hebben gegeven tot patroon van de kerk te zijn benoemd en de predikant te hebben zien vertrekken.

Summary

In October 1774, in the wake of a conflict about the question which language was to be used in the church services, Jacobus Gargon (1728-1792), minister of the Dutch Reformed Church in St. Petersburg 1770-1775, was dismissed by the church council of his congregation. Even in 1759 the church council expressed its wish to have a minister who could preach in German and eventually also in French, as well as in Dutch. In this way, the council hoped to prevent those members, who had permanently established themselves in St. Petersburg and who were increasingly using German at home rather than Dutch, from going over to the combined German-French church, and even to win over members of that church. But as it was impossible to obtain a pastor who was sufficiently fluent in German and French, they had to content themselves with Gargon, who could only preach in Dutch.

In 1774, the French and German segments of the French-German congregation broke apart. Again, the necessity of having a minister able to lead services in German made itself felt in the Dutch congregation. At the same time, other members of the congregation, mainly consisting of Dutch seamen and cloth traders who stayed in St. Petersburg only temporarily, wished to maintain Dutch as the only language used in the church. In the ensuing turmoil, the position of Gargon became untenable. However, the partisans of the Dutch language continued the struggle, and in 1775 the Classis Amsterdam decided that Dutch was to remain the language of the church. Eventually a compromise was reached: in summer, when the traders from Holland came to Russia, the services would be held in Dutch; in winter alternatively in German and Dutch.

The conflict in the St. Petersburg congregation over the language to be used in church services is characteristic of the situation faced by each immigrant

church when the established members tend to adopt the language of the new country, while more recent arrivals still keep to their mother tongue.

Een zendeling op de troon in Buitenzorg? Het regeringsbeleid van A.W.F. Idenburg als gouverneur- generaal van Nederlands-Indië (1909-1916)

Pieter Holtrop

‘Door opgedrongen kerstening dreigt het moederland de inlandsche bevolking onzer koloniën van zich te vervreemden’.¹ Met deze leuze ging in juni 1913 een combinatie van linkse politieke partijen in Nederland de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal in. De combinatie won de verkiezingen en de liberaal Cort van der Linden kreeg, in tweede instantie, de opdracht een nieuwe regering te vormen. De zittende gouverneur-generaal van wat toen Nederlandsch-Indië heette, de christen-staatsman A.W.F. Idenburg (1861-1935)² hield er ernstig rekening mee dat hij, nu een regering gevormd zou worden van een andere signatuur dan de zijne, zijn post zou moeten opgeven. Hij besloot echter – op advies van de leider van zijn partij – de beslissing over aanblijven of ontslag te laten afhangen van de mogelijkheden tot samenwerking met de nieuw te benoemen minister van koloniën. Over de mening van de Europese pers in Nederlands-Indië maakte Idenburg zich geen enkele illusie. ‘Tegen mij’, schreef hij in een brief aan de demissionaire minister van koloniën, zijn partijgenoot, ‘is in sommige bladen een duivelsch gehuil losgebarsten. Alle zijn het erover eens dat ik wegmoet’.³ Inderdaad was dat de mening van de overgrote meerderheid van de Europese pers in Nederlands-Indië. De gezaghebbende krant, *De Locomotief*, schreef: ‘De heer Idenburg regeert hier – hij zelf zou het niet willen ontkennen – als christelijk staatsman, in dienst van, voortgekomen uit een christelijke regeering, waarvan hij zelf de koloniale minister was. (– –) Idenburg zou moeten gaan, omdat het kiezersvonnis over het clericale kabinet tevens het

1 Zie: *Parlement en Kiezer, 1913-1914* ('s-Gravenhage 1913) 49.

2 Voor het schrijven van dit artikel maakte ik gebruik van het rijke familie-archief van A.W.F. Idenburg, dat bewaard wordt in Het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Gaarne spreek ik mijn erkentelijkheid uit jegens prof. dr J. de Bruijn voor de toestemming mij verleend het archief te raadplegen. Ik maakte voorts gebruik van: C.J. Middelberg-Idenburg, *A.W.F. Idenburg* ('s-Gravenhage 1935); F.L. Rutgers, *Idenburg en de Sarekat Islam in 1913*, diss. Vrije Universiteit (Amsterdam 1939); B.J. Brouwer, *De houding van Idenburg en Colijn tegenover de Indonesische Beweging* (Kampen 1958); J. de Bruijn en G. Puchinger, eds, *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985) (*Briefwisseling*). Het is mijn bedoeling binnen niet al te lange tijd een uitvoeriger studie in het licht te geven over ‘Zending en overheid in het voormalig Nederlands-Indië’.

3 Idenburg aan De Waal Malefijt, 7 juli 1913 (*Briefwisseling*, 377, aant. 2).

vonnis is over het door dit kabinet bezielde christelijk-koloniale regeerbeleid'.⁴ Eenzelfde oordeel velde het *Soerabaiaasch Handelsblad*, van het begin van Idenburgs ambtstermijn als gouverneur-generaal een verklaard tegenstander van diens opvattingen, beleid en optreden. 'Wij hebben hier een gouverneur-generaal die wat te veel den kant van Kuyper uitgaat; wat al te zeer bezielt is met apostolische aspiraties'.⁵ Het *Bataviaasch Handelsblad* tenslotte gaf als zijn mening dat 'deze uitslag der verkiezingen onvermijdelijk het aftreden van den tegenwoordigen gouverneur-generaal met zich brengt'.⁶

Wat had deze gouverneur-generaal misdaan dat de Europese pers in Nederlands-Indië hem zo hard viel? 'Opgedrongen kerstening' was het antwoord en die beschuldiging is het onderwerp van deze bijdrage. De vraag is waarop die beschuldiging betrekking had en of, en in hoeverre, zij terecht was. Alvorens die laatste vraag te beantwoorden is het echter nodig eerst iets over Idenburgs levensloop en zijn opvattingen te zeggen, over de politieke richting waartoe hij behoorde, over de richtinggevende ideeën van de Nederlandse koloniale politiek van zijn dagen en tenslotte over Idenburgs beleid als gouverneur-generaal.

A.W.F. Idenburg

Alexander Willem Frederik Idenburg kwam uit een orthodox-protestants artsengezin in Rotterdam. Aan dat gezin had hij zijn vroomheid te danken, die van het protestantse negentiende-eeuwse Réveil. In politiek, kerkelijk en cultureel opzicht werd hij beïnvloed door de (strijdbare) idealen van de grote negentiende-eeuwse theoloog en staatsman Abraham Kuyper (1839-1920), stichter van een kerkgenootschap (de Gereformeerde Kerken in Nederland), leider van een christelijke partij (de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), hoofdredacteur van een dagblad (De Standaard), oprichter van een universiteit (de Vrije Universiteit te Amsterdam) en minister president.

Van 1882 tot 1900 diende Idenburg als militair in Nederlands-Indië. Hij was gestationeerd op verschillende plaatsen op Java en zelfs enige tijd in Aceh. Tenslotte belandde hij op het Departement van Oorlog in Batavia. Heel opvallend in de loopbaan van Idenburg reeds in die periode was zijn orthodoxie, zijn betrokkenheid bij de orthodoxe, christelijke gereformeerde kerk in het toenmalige Batavia, en zijn principiële levenshouding. Hij weigerde mee te doen met bepaald ceremonieel in militaire kringen. Tijdens een

4 In *Briefwisseling*, 386, aant. 1.

5 21 juni 1913; vgl. *Briefwisseling*, 386, aant. 2.

6 In een serie artikelen (26 en 30 juni) onder de kop 'Een opluchting' en 'De Gouverneur-Generaal'; vgl. *Briefwisseling*, 387, aant. 2.

verlofperiode in 1896 maakte Idenburg persoonlijk kennis met Abraham Kuiper, wiens journalistieke arbeid diepe indruk op hem maakte. Na enige onderhandelingen werd Idenburg in 1901 gekozen in de Tweede Kamer, als vertegenwoordiger van Abraham Kuypers ARP. Vanaf 1901 kreeg 'rechts', waaronder Kuypers partij, de meerderheid in de Tweede Kamer en werd Kuiper minister-president. Vanaf dat moment volgde voor Idenburg een bliksemcarrière. Reeds in 1902 werd hij door het vroegtijdig overlijden van de minister van koloniën⁷ gevraagd als diens opvolger. Idenburg schrijft dat hij voor die roeping niet durfde te bedanken. Toen het rechtse kabinet van Kuiper in 1905 viel werd Idenburg gouverneur van Nederlands andere kolonie, Suriname. Vanaf 1908 trad Idenburg opnieuw (tegen zijn zin) op als minister van koloniën⁸, om die post in 1909 te verruilen voor het ambt van 'onderkoning van Indië', gouverneur-generaal. Van 1918 tot 1919 bekleedde Idenburg voor de derde maal het ambt van minister van koloniën (de hem geboden mogelijkheid minister-president te worden sloeg hij af). Van 1920 tot 1924 was hij minister van staat en lid van de Eerste Kamer, en vanaf 1924 lid van de Raad van State en persoonlijk adviseur van koningin Wilhelmina. Idenburg overleed in 1935.

Ethische politiek

Idenburgs politieke opvattingen krijgen reliëf wanneer men ze beschouwt tegen de achtergrond van de politieke opvattingen van de partij waartoe hij behoorde, de ARP, en de politieke inzichten betreffende de koloniale politiek van Nederland in het begin van deze eeuw, de 'ethische' politiek. Wat de visie op de koloniën betreft stond de Anti-revolutionaire Partij in de traditie van enkele grote negentiende-eeuwse staatslieden als Elout van Soeterwoude, Groen van Prinsterer en Keuchenius. Elout stond op het standpunt dat de overheid de zending niet mocht weren, veeleer de taak had haar te bevorderen omdat kerstening noodzakelijke voorwaarde was voor geestelijke en culturele ontwikkeling. Ook de staatsman Groen dacht er zo over: niet eerst beschaving en dan christendom, maar omgekeerd. Beroemd was ook Keuchenius om zijn ongezouten kritiek op wat hij noemde 'de Christuswerende mammonsdiens' van de conservatieven.

Het was echter Abraham Kuiper die het standpunt van de Anti-revolutionairen scherp profileerde tegenover conservatieven enerzijds en liberalen anderzijds. In 1879 schreef hij het politieke handvest voor zijn partij, '*Ons Program*'. Gedurende vele decennia waren dit programma en de uitvoerige toelichting

7 Zijn partijgenoot, de Anti-Revolutionair Van Asch van Wijck.

8 In het kabinet van mr Th. Heemskerk.

erop richting gevend voor de Anti-Revolutionaire Partij. Artikel 18 van het program laat geen onduidelijkheid bestaan omtrent de door de ARP gewenste richting van koloniale politiek: 'voor zooveel het koloniale vraagstuk aanbelangt, belijdt zij, dat de baatzuchtige neiging van onze staatkunde, om de koloniën voor de kas van den staat of van den particulier te exploiteeren, dient plaats te maken voor een staatkunde van zedelijke verplichting'.⁹

Het zijn deze woorden geweest die twee decennia later opnieuw zouden klinken maar dan in het bredere verband van de ethische politiek, de politiek die het belang, de economische en culturele verheffing van de inheemse bevolking op de voorgrond stelde.¹⁰ De ethische politiek, de staatkunde van de 'zedelijke verplichting', ontleende haar inhoud in hoge mate aan het denken van Abraham Kuyper, zoals reeds in aanleg verwoord in 'Ons Program', maar evenzeer aan dat van de jurist C.Th. van Deventer (1857-1915), die in 1899 zijn bekende artikel schreef in *De Gids*, 'Onze Eereschuld'. Deze politiek die haar bloeitijd beleefde in het eerste kwart van de twintigste eeuw kan men beschouwen als de achterkant van het imperialisme dat denken en doen in Den Haag en in Buitenzorg bepaalde en dat geleid heeft tot de grootscheepse 'pacificatie-acties' in de Indonesische archipel rond de eeuwwisseling met het doel de buiten-gewesten onder rechtstreeks Nederlands gezag te brengen. Op de onderwerping volgde het Nederlands bestuur. Maar het bestuur was zich in die decennia bewust van zijn verantwoordelijkheid tegenover de bevolking. Belastingen werden geheven, maar ook wegen aangelegd, scholen gesticht en ziekenhuizen gebouwd.

Kerstening en ethische politiek

Maar Kuyper, en de politici van zijn partij, gaven nog een geheel eigen invulling aan het woord en begrip 'zedelijke verplichting'. 'Heeft ons Rijk', schreef Kuyper reeds in 1878, 'jegens zijn bezit over zee plichten van *voogdij* te vervullen; en staat op de rolle dier voogdijplichten bovenaan de gehoudenheid "om het pleegkind *zedelijk op te voeden*"; dan is ook een koloniaal program van antirevolutionaire zijde ondenkbaar, waarin de kerstening van Indië geen uitgangspunt zij'.¹¹ Ook al was Kuyper zich ervan bewust dat de overheid zelf niet geroepen was tot kersteningsarbeid, hij liet er geen twijfel over bestaan dat zij alles in het werk moest stellen om aan het streven van zendingsorganisaties vrij baan te geven. 'Immers, de overheid weet

9 A. Kuyper, 'Ons Program' (Hilversum/Pretoria 1907), 5.

10 Zie betreffende de ethische politiek E.B. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederland in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981); vgl. C. Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998) 456-459.

11 'Ons Program', par. 258, p. 338.

dan: “Indië *moet* gekerstend, maar *zélve* ben ik tot die kerstening onbekwaam!”; terwijl ze dan als gewenschte hulpe de kerk en haar leden tegenover zich vindt, die slechts wachten, dat men de heirbanen openen zal, waarlangs ze aan deze natiën het Evangelie zullen brengen’.¹² Wanneer dan in 1901 de rechtse partijen de meerderheid verwerven in de Tweede Kamer en Kuypers optreedt als minister-president verbaast het niet in de troonrede van 1901 te horen van een nauw verband tussen Nederland als ‘Christelijke Mogendheid’ en de ‘zedelijke roeping’ van Nederland tegenover Indië.¹³ Ook Idenburg beschouwde de kerstening van Indië als het uitgangspunt, als het *eigene*, van het Anti-revolutionaire koloniale programma. Hij zei het in zijn maidenspeech in de Tweede Kamer in 1901¹⁴, en hij herhaalde het in 1928 in zijn bijdrage aan de herdenkingsbundel van de Anti-revolutionaire partij. Hij was zich bewust van de botsing der culturen die zich in Nederlands-Indië voltrok en in dat verband wees hij op de noodzaak aan het onderwijs in Nederlands-Indië een godsdienstige grondslag te geven. De enige mogelijkheid voor een werkelijk samengaan van de verschillende culturen en rassen in Nederlands-Indië – en hij hield ook in die jaren nog steeds vast aan die mogelijkheid van ‘associatie’ – was naar zijn gevoelen dat het Westen niet ‘godsdienstloos’ naar het Oosten zou komen, maar aan het Oosten zou tonen ‘dat het Westen wel waarlijk een ziel heeft’. Die ziel was voor Idenburg het christendom. Wat het christendom in de eerste eeuwen van onze jaartelling presteerde, kan het ook nu nog, schreef hij.

Het kan de culturele ontwikkeling van Indië den wortel geven, die onze cultuur draagt, en waaruit onze cultuur nog steeds haar voedingssappen trekt. Contact met de "moderne cultuur" draagt het gevaar in zich, dat de culturaanpassing bloot uitwendig is; dat overgenomen wordt techniek en wetenschap, wet en methode, maar dat de ziel er buiten blijft en dat de persoonlijkheid eigenlijk een gedeeld bestaan voert. Het gevaar ook, dat men zich een plant toeëigent, losgesneden van den wortel en dus bestemd om te verdroren. Want zoo is cultuur zonder religie.¹⁵

12 *Ibidem*, par. 258, p. 339. Dat pleidooi voor de overheidssteuning van de (vrije) zendingsarbeid hing samen met Kuypers opvatting over godsdienst, in casu het christendom als de wortel van het volksbestaan (par. 259). De overheid zou ook niet afzijdig *mogen* blijven tegenover de wat Kuypers noemde ‘paganistische en Mohamedaansche afgoderijen’. ‘Men behoort’, schreef hij, ‘onder Papoeaan en Madurees, onder Atjeher en Molukbewoner te weten, dat hun soeverein een *Christenvolk* is; en dus een volk dat alle afgoderij als zonde afkeurt en daarom alleen niet met geweld uitroeit, wijl het de eere van den Christus te na zou komen, ooit anders dan door geestelijke invloeden zijn macht te willen vestigen’. (par. 260, p. 340).

13 ‘Als Christelijke Mogendheid is Nederland verplicht [– –] geheel het regeeringsbeleid te doordringen van het besef, dat Nederland tegenover de bevolking dezer (Indische) gewesten een zedelijke roeping heeft te vervullen’. Vgl. Brouwer, *a.w.*, 17.

14 Zie voor aanhalingen Brouwer, *a.w.*, 18v.

15 A.W.F. Idenburg, ‘Ons beginsel voor koloniale politiek’, in *Schrift en Historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde antirevolutionaire partij 1878-1928* (Kampen 1928) 203-222. Vgl p. 220, waar Idenburg zich nauw bij de gedachten van Van Andel

Idenburg was niet naïef. Hij kende de opvatting van de invloedrijke Nederlandse Islamkenner Snouck Hurgronje (1857-1936), die bij alle hoge waardering voor de betekenis van het christendom het toch weinig toekomst voorspelde in ‘landen, waarop de adem van den Islam is neergestreken’. Desondanks weigerde Idenburg het een utopie te noemen om te verwachten dat het christendom beslag zou gaan leggen op de geesten in Nederlands-Indië. Het zou wel degelijk terreinwinst kunnen boeken ook in het door de Islam beheerste gebied. In zijn Kamerrede van 1902 antwoordde hij op pessimistische uitlatingen van het socialistisch kamerlid H.H. van Kol (1852-1925) dat hij zich ervan bewust was dat kerstening van Indië niet eenvoudig was maar dat wel gestreefd zou kunnen en moeten worden – niet door de overheid, maar door de zending – naar ‘omzetting van de volksgeest, zóó, dat op maatschappelijk gebied de grondbeginselen van het christendom als grondslagen van het volksleven worden aanvaard’.¹⁶

Idenburgs beleid

Fasseur¹⁷ heeft Idenburg genoemd ‘de incarnatie van de christelijke variant van de ethische koloniale politiek’ en dat is een juiste typering. Maar wat is het dan toch geweest in Idenburgs beleid tijdens zijn ambtsperiode als gouverneur-generaal dat de woede van de Europese pers zozeer gaande gemaakt heeft?

Men kan op een drietal kwesties wijzen, de ‘zondagsrust-circulaires’ uit 1910, de regeling betreffende het bijzonder (christelijk) onderwijs, en Idenburgs houding en (gematigd) optreden tegenover de Sarekat Islam.

De zondagsrust-circulaires

In augustus 1910 zond Idenburg aan de hoofden van het gewestelijk bestuur een circulaire waarin hij de wens uitsprak dat de ambtenaren zich zouden onthouden van officiële bemoeienis met feestelijkheden op zondag die een publiek karakter droegen. Zij zouden voorts erop moeten toezien dat tijdens

aansluit. ‘Godsdienst is een diepe behoefte van de menselijke ziel. Nu kan door verstandelijke redeneering, in het contact met de “moderne cultuur”, ongetwijfeld ook bij een volk zóó religieus van aanleg als het Indische, het godsdienstig bewustzijn worden verzwakt, maar ik acht het ondenkbaar, dat dit volk zal gaan leven buiten religie, om te vervallen tot geestelijke en zedelijke verwildering; en ik meen te mogen hopen, dat dit volk, in breede lagen de vruchten der Westersche cultuur aanvaardend, zich zal keeren tot den godsdienst, waaruit die cultuur opbloede en vruchtdragend werd, zich zal keeren tot Hem, in welken alle schatten der wijsheid en der kennis verborgen zijn, en die ook voor dit volk de Weg en de Waarheid en het Leven is’.

¹⁶ *Handelingen Tweede Kamer*, 1902-3, 106. Vgl. Brouwer, a.w., 17.

¹⁷ ‘*Ons Program*’, 460.

kerktijd op zondag geen openbare feestelijkheden zouden gehouden worden, en in ieder geval aan die feestelijkheden geen officieel karakter gegeven zou worden. Eind augustus zond Idenburg een tweede circulaire waarin hij verzocht op zondag geen markt te houden.¹⁸ Vooral die tweede circulaire riep bij de Europese pers in Nederlands-Indië grote verontwaardiging op. De *Javabode* schreef op 1 september 1910 dat ‘de Landvoogd, in verband met zijn eigenaardige religieuze opvattingen – welke natuurlijk allen eerbied waard zijn – quaesties van religie met zuiver economische quaesties dooreenmengt’.¹⁹ ‘Ziedend is men opgevlogen’, schreef Idenburg aan Kuyper, ‘eigenlijk minder tegen hetgeen ik schreef dan wel tegen hetgeen men meende dat ik geschreven had of schrijven zou’.²⁰ En aan zijn superieur, de minister van koloniën, schreef Idenburg: ‘Het is alsof alle duivels losgebroken zijn’. In een latere brief wees hij op de invloed van de Europese pers in Nederlands-Indië:

Ik heb nogal wat van de wereld gezien, maar ik had niet gedacht dat de vijandschap tegen belijdend Christendom - of eigenlijk *was* het dit nog niet eens - bij z.g. Christenen zoó groot en bitter was. Het is werkelijk waar dat de z.g. Europeesche pers - de Indische pers die door Europeanen en Indo-europeanen geredigeerd wordt - de Maleische pers heeft opgejaagd en de inlandsche bevolking heeft geprikkeld *veel meer* dan van het standpunt der bevolking zelf noodig was.²¹

Aan een andere voorman van een christelijke partij in Nederland, A.F. de Savornin Lohman (1837-1924) vertrouwde hij toe dat het geenszins zijn bedoeling was een zondagswetgeving in het leven te roepen. Die zou, schreef hij, zeker geen steunpunt vinden in de consciëntie der bevolking. Maar, schreef hij, hem was gebleken dat de zondagsmarkt op verschillende plaatsen niet zozeer op grond van een Indonesische gewoonte als wel door het Europese bestuur was ingesteld om aan Europeanen op zondagmorgen wat vertier te bieden.²² De kwestie kwam ook in Nederland in de Tweede Kamer aan de orde, maar de minister dekte de Landvoogd en de zaak verliep – voorlopig althans.

Onderwijs

Nog meer dan de zondagsrust-circulaires riep Idenburgs beleid ten aanzien van het onderwijs verzet op. Door de voortgaande uitbreiding van het koloniaal territorium en de educatieve oriëntatie van het ethisch regeringsbeleid kwam het gouvernement rond de eeuwwisseling te staan voor het probleem hoe het aan

18 Zie voor deze circulaires, de felle reacties en Idenburgs commentaar: Brouwer, *a.w.*, 24 en *Briefwisseling*, 212 (brief aan Kuyper 9 okt. 1910, en aantekeningen p. 215-219).

19 Het citaat in *Briefwisseling*, 216.

20 Idenburg aan Kuyper, 9 okt. 1910 (*Briefwisseling*, 212).

21 Idenburg aan De Waal Malefijt, 9 november 1910 (*Briefwisseling*, 216-219).

22 Zie voor deze brieven *Briefwisseling*, 219.

de snel groeiende vraag naar onderwijs moest voldoen. De organisatorische vernieuwingen die tot uiting kwamen in de stichting van desascholen naast de gouvernementsscholen werden door Idenburg krachtig gestimuleerd. Zijn beleid was erop gericht het particulier initiatief op educatief gebied te steunen en te subsidiëren. Dat speelde zending en missie in de kaart. Aan Kuyper schreef hij:

Hartelijk hoop ik dat de geestdrift in Nederland voor het Christelijk onderwijs in Indië warm zal opvlammen en krachtig zal doorbranden. Ik kan niet genoeg zeggen dat tot nu toe op dit punt in Nederland slechts zeer weinig is gedaan, en er is reusachtig veel te doen. Niet alleen voor de moslimsche wereld, maar ook voor de heidensche. We willen nu beproeven in de nog braak liggende streken *alleen* Christelijk onderwijs te doen geven, tegen nagenoeg geheele vergoeding der kosten (o.a. Soemba).²³

Dit bewust stimulerend beleid riep echter grote weerstanden op, niet alleen in Nederlands-Indië maar ook in Nederland. In de Tweede Kamer brak zelfs eind 1911 een complete oorlog uit. Fasseur spreekt – met een verwijzing naar de verwoede strijd in Nederland gevoerd rondom openbaar of bijzonder, nader: christelijk onderwijs – terecht van een ‘Indische schoolstrijd’. Bij de behandeling van de Indische begroting drong Kuyper in zijn rede van 20 november 1911 bij zijn partijgenoot, de minister van koloniën erop aan dat deze het Anti-revolutionaire beginsel ‘bijzonder onderwijs regel, openbaar onderwijs aanvulling’ ook in Nederlands-Indië zou toepassen en voorrang zou geven aan de particuliere scholen boven de staatsscholen. De subsidiëring van de particuliere scholen, waaronder de zendingsscholen, zou uitgebreid moeten worden. De minister antwoordde zeer voorzichtig. Hij wees erop dat op Java het christendom nauwelijks aanhang had en dat de moslimse bevolking daar de organisatie miste om zelf scholen op te richten. Het onderwijs, met andere woorden, zou daar niet aan particulier initiatief overgelaten kunnen worden. Voorts wees hij er op dat bij de subsidiëring van het zendingsonderwijs de schijn vermeden moest worden van gedwongen kerstening van overheidswege. De minister achtte kerstening vanuit politiek oogpunt wenselijk maar, zei hij, de overheid kan haar niet rechtstreeks bevorderen.²⁴ Kuyper opende daarop een frontale aanval op zijn partijgenoot, die verbijsterd door Kuypers onheusheid, aan Idenburg de vraag voorlegde of er iets mis was met het verstand van ‘de heer Kuyper’.

23 Idenburg aan Kuyper, 22 februari 1912 (*Briefwisseling*, 265).

24 Zie Idenburg aan Kuyper, 22 februari 1912 (*Briefwisseling*, 259-267, zie ook p. 267, aant. 2).

Het is niet nodig de verbitterde strijd hier in extenso weer te geven.²⁵ Het is genoeg vast te stellen dat de tweedracht binnen de rechtse, christelijke partijgeleerden, de oppositie zeer welkom was. De jurist Th.H. de Meester (1851-1919), hoofdredacteur van *Het Vaderland* en Tweede Kamerlid, behorend tot de linkse oppositie, haalde in zijn rede in de Tweede Kamer van 26 november 1911 met instemming de woorden aan van Van Deventer die, hoezeer ook voorvechter van de ethische politiek, uitgesproken bezwaren had tegen de subsidiëring van zendingsonderwijs. 'De voortschrijdende oprichting en subsidieering van zendingsscholen', zei De Meester, 'geeft aanleiding tot onrust en stille wrok [– – –]. Neemt men in aanmerking dat binnenkort de zending ook in Solo zal gaan werken dan is er alle grond voor de vrees dat in die voorheen zoo tolerante Vorstenlanden gevaarlijke brandstoffen worden opgehoopt. Dit gevaar te kunnen keeren vóór het te laat is, is dunkt mij een voornaam onder-deel van de taak der vrijzinnigen, wier onderwijspolitiek in Indië gebleken is den godsdienstvrede te waarborgen [– – –]'.²⁶

Idenburg was intussen hoogst ongelukkig met het optreden van zijn partijgenoten in de Tweede Kamer. Hij wees er in een brief aan de minister van koloniën op dat sedert de redevoeringen van zijn partijgenoten in de Tweede Kamer en mee door de agitatie in de Europese pers in Indië zich een geest van verzet begon te openbaren, speciaal in de hoogste lagen van de inheemse wereld, tegen het christendom in het algemeen en de zending in het bijzonder. Idenburg had het daar heel moeilijk mee en hij overwoog of het niet beter was zijn ambt neer te leggen.

Ook deze dingen drukken mij zeer en doen mij wel eens vragen of ik niet beter deed door weg te gaan. Ge zoudt dan iemand kunnen zenden van gematigde onverschilligheid - die niet een bepaald Christelijke reputatie meebracht - en waarschijnlijk zou daardoor de rust hier terugkeeren [– – –]. Wilt gij hierover eens ernstig denken en mij Uw opinie onomwonden zeggen. Persoonlijke gevoeligheden komen hier niet te pas. We dienen ons land en onze Koningin en allereerst onzen hemelschen Koning; – en niet onszelven. Het kan zeer wel zijn dat Indië niet Christelijk kan geregeerd worden, omdat de overgrootste meerderheid der inlanders mahomedaan is en omdat de overgrootste meerderheid der witte menschen heiden is. Men staat tegen een publieke opinie over, die geheel vreemd is aan onze beginselen [– – –]. Zoolang nu alles rustig was, ging het - dank zij het goedaardig karakter van de bevolking - goed, ook met de zending; maar nu die rust is verstoord, alles wat ik doe en zeg met wantrouwen wordt bezien en aangehoord, nu komt het verschil sterk aan den dag, vraag ik mij af of ik niet beter doe met weg te gaan.²⁷

Sarekat Islam

25 Zie daarvoor de in aant. 24 aangehaalde brief en de uitvoerige annotatie op p. 267-275 en Kuypers brochure *Afgeperst*.

26 *Handelingen Tweede Kamer*, 25 november 1912; vgl. Idenburg aan Kuypers, 20 november 1912 (*Briefwisseling*, 353, 326, 330, aant. 5).

27 Idenburg aan De Waal Malefijt, 29 maart 1912 (*Briefwisseling* 274, aant. 12).

Een derde kwestie die de gemoederen van vooral Europeanen in Nederlands-Indië sterk bezig hield was de opkomst van de nationalistische beweging, waarvan de Indische Partij van E.F.E. Douwes Dekker (1879-1950) en de Sarekat Islam²⁸ elk op geheel eigen wijze, een expressie waren. De discussie spitste zich toe op het al dan niet verlenen van bestaansvergunning door de gouverneur-generaal aan de Sarekat Islam, het Islamitisch Verbond, dat gericht was op versterking van de economische positie van de inheemse bevolking. Idenburg gaf niet toe aan de druk van de Europese en Indo-Europese ondernemers om krachtdadig en met harde hand tegen deze beweging op te treden. Zeker tegenover de Sarekat Islam stelde hij zich terughoudend op. Hij wist door voorzichtig te manoeuvreren de gemoederen te kalmeren. Hij was ervan overtuigd dat deze beweging niet gericht was tegen de koloniale overheerser, zoals soortgelijke bewegingen in Brits-Indië.²⁹

De opkomst van de nationalistische beweging en natuurlijk in het bijzonder de Sarekat Islam werd in de Indische pers geweten aan de kersteningspolitiek van Idenburg.³⁰ In een ingezonden bericht in de NRC van 25 juni 1913 werd Idenburg verweten dat door zijn houding ‘honderden onzer stamgenooten op Java in doodsgevaar verkeeren’. Idenburg, hoewel geërgerd over het slecht geïnformeerd gepraat van zijn partijgenoten in de Tweede Kamer³¹ en ook enigszins bezorgd over de naar zijn mening dikwijls tactloze houding der zending tegenover de Moslims, verwierp die gedachte. Aan zijn superieur in Den Haag schreef hij dat hij officieel geen reden had de vereniging te wantrouwen, omdat ze zich ‘behoorlijk’, ‘loyaal’ en ‘niet revolutionair’ gedroeg. ‘Toch’, voegde hij eraan toe,

kan ik niet zeggen dat ik haar geheel vertrouw. Ook al omdat ik ze niet geheel begrijp. Het is iets zó nieuws, zoo buitengewoons, zulk een snelle overall doordringende organisatie van de inlandsche bevolking dat men zich afvraagt: van waar èn waarheen. Het is niet uitsluitend een anti-Chineezebeweging, het is niet een anti-zendingsbeweging, maar wat is het dan? Ongetwijfeld heeft het parmantig optreden der Chineezen, de meerdere bewegingsvrijheid hun gegeven, medegewerkt tot ontstaan of uitbreiding van de S.I. – Evenzoo is de beweerd staatspoging om de bevolking te kerstenen als middel gebruikt om de organisatie tot stand te brengen [---]. Moet de diepste oorzaak alzoo niet in een anti-Chineeschen geest of in een anti-christenzending-geest gezocht - doch zijn dit slechts medewerkende factoren, waar is dan de oorzaak? Het is niet te loochenen dat in de laatste jaren een geest van ontwaking, van zichzelf bewust worden door het Oosten gaat [---].

28 Zie voor het nu volgend gedeelte in de tekst: Rutgers, *Idenburg en de Sarekat Islam in 1913*.

29 Idenburg wees op de overeenkomsten in zijn brief aan Kuyper, 1 juni 1913. Vgl. Percival Spear, *India. A Modern History* (Michigan 1961) 318 vlg. Vgl ook *Briefwisseling*, 369, 373 aant. 5.

30 Zie Idenburg aan De Savornin Lohman, 30 juni 1913 (*Briefwisseling*, 120; vgl aldaar ook p. 114-120, de uitvoerige briefwisseling met koningin Wilhelmina).

31 Zie Idenburg aan De Waal Malefijt, 19 maart 1913 (*Briefwisseling*, 105).

Het was voor Idenburg en voor de verdediging van zijn beleid van groot belang dat uit onverwachte hoek, door de hoofdredacteur van *Oetoesan Hindia*, Tjokroaminoto, en de andere twee leiders van de Sarekat Islam in Surabaya, Tjokrosoedarno en Hadiwidjojo, in een notariële acte van 8 juli 1913, verklaard werd dat de beweging niet ontstaan was uit anti-zendingssentimenten. De drie verklaarden dat zij op de hoogte waren van de wordingsgeschiedenis van de Sarekat Islam. Nadrukkelijk gaven zij te kennen

- dat de wordingsgeschiedenis van de vereniging Sarekat Islam niets te maken heeft met wat herhaaldelijk in de Indische dagbladers beweerd wordt, als zou van overheidswege eenige pressie worden uitgeoefend op het overgaan van Mohamedanen tot den Christelijken Godsdienst;
- dat zij in hunne omgeving ook niet bespeurd hebben, dat de juist bedoelde pogingen (zoo die gedaan zijn) eenige ontstemming onder de Inlanders hebben teweeggebracht;
- dat de Inlanders niet belemmerd worden in de uitoefening hunner Mohamedaansche godsdienstplichten [---] doch dat als vast en zeker kan worden aangenomen, dat de vereniging Sarekat Islam niet is opgericht als bolwerk tegen den Christelijken Godsdienst of tegen elken anderen godsdienst, welke die ook zij [---].³²

Idenburg zelf over zijn beleid

Het lijkt geen twijfel dat de Indische pers negatief was over Idenburgs beleid. Maar hoe oordeelde Idenburg eigenlijk zelf over zijn optreden? Of, meer toegespitst gezegd: hoe oordeelde hij over zijn betrekking tot de zending en over zijn bijdrage als gouverneur-generaal aan de zending.

Idenburg heeft zich op verschillende momenten daarover uitgelaten, zowel in zijn correspondentie,³³ als in zijn autobiografie.

In zijn autobiografie schrijft hij dat hij met volle overtuiging de christelijke zending had bevorderd omdat hij dit tot de geestelijke belangen van de bevolking rekende. ‘Dit belang’, schreef hij,

is voor mij zeer nauw verbonden met het veldwinnen van het Christendom. Ik heb dit dan ook naar vermogen bevorderd, zonder echter ooit bij mijn weten iemand om zijne godsdienstige overtuiging voor te trekken of op den achtergrond te schuiven.

Door mijn handel en wandel – kerkgaan, gebed aan tafel, bezoek van zendingsscholen en hospitalen, deed ik blijken van mijne waardering voor den missionairen arbeid. En ik vlei mij met de meening, dat inderdaad in die jaren [---] eenige invloed te dezen opzichte op de publieke opinie is geoefend.

Hij wees voorts op de pasar-circulaires en concludeerde: ‘Een feit is dat ondanks den tegenstand, niet uit de inheemsche maar van de Europeesche bevolking, de gedachte aan Zondagsrust in bedrijven, in ’s Lands dienst en in cultures na dien tijd niet meer gezwegen heeft.’

32 Tekst in Rutgers, *a.w.*, 41; vgl. *Briefwisseling*, 110.

33 Zie Idenburg aan zijn vrouw, 9 mei 1915 (*Briefwisseling*, 124) en *Autobiografie*, 51c-52a (ook in *Briefwisseling*, 52 vlg.)

Bijzonder trots was hij voorts op het feit dat door zijn toedoen de zending toegang had gekregen in het vorstenland van Solo (Surakarta), tot dan toe hermetisch gesloten voor de zending.

Ook denk ik met dankbaarheid dat ik Solo voor de zending geopend heb. De opvolgende residenten hadden zich (in tegenstelling met die van Djokja) steeds tegen die openstelling verzet, zich daarbij bedienende van den Soesoehoenan van wien als mahomedaansch vorst niet kon worden gevegd dat hij zijn land voor de Christelijke zending openstelde. Toen kort na mijne bestuursaanvaarding door mij deze questie aan de orde werd gesteld en ik hetzelfde antwoord kreeg, heb ik gezegd dat ik wel iets kon begrijpen van dat (zoogenaamde) standpunt van den Soesoehoenan; dat ik daarom wenschte dat over deze zaak zijn welnemen niet meer zou worden gevraagd, maar dat hem mijn beslissing zou worden medegedeeld dat evenals in Djokja en in de Gouvernementslanden ook in Soerakarta de Christelijke zending zou worden toegelaten en dat ik verwachtte dat zijnerzijds daaraan geen belemmering in den weg zou worden gelegd. Dit laatste deed ik met eenigen nadruk ook aan den resident weten, van wie ik meer dan van den Soenan belemmeringen verwachtte. De resident hield het zich voor gezegd en ging spoedig met pensioen.

Aan het eind van zijn (vanwege de oorlog verlengde) ambtsperiode was hij minder tevreden over zijn bijdrage aan de zaak van het christendom in Nederlands-Indië. Aan zijn vrouw schreef hij³⁴ dat de vijf jaren die achter hem lagen weinig vrucht voortgebracht hadden. In de geest van piëtistisch zelfonderzoek vervolgde hij:

Heeft God mij dan in de steek gelaten? Ik had zeker niet verdiend dat Hij mij tot een zegen zou stellen of dat Hij invloed ten goede van mij zou doen uitgaan. Maar zal Hij dan toelaten dat Zijn naam om mijnentwil gelasterd wordt; dat men met recht zal zeggen: die Christelijke gouverneur generaal was een prul, bracht de zaak niet vooruit. De broeders (van de ARP) zijn ontevreden over mij – althans dat vermoed ik – omdat ik hun niet genoeg ter wille ben geweest. En in een latere brief schreef hij aan zijn vrouw (13 febr. 1916) vol zelfverwijt dat hij het gevoel had de Heer verloochend te hebben:

Ik maak mij wijs dat men de parels niet voor de zwijnen moet werpen en dat dit speciaal geldt waar men staat tegenover een Mahomedaansche bevolking wier geloofshartstocht zoo licht door de vijandige Europeesche pers wordt opgezet – maar heb ik mij dat niet gemakshalve wijsgemaakt? Ik heb mij voorgehouden dat het ambt van een overheidspersoon in een land met gemengde bevolking een andere is dan dat van den dienaar des Evangelies – maar is dergelijke uitvinding niet eigenlijk een blinddoek dien ik mij voorhoud en die mij belet om mijn justien plicht te zien?

De aanvallen in de pers

Over de reden voor de harde aanvallen van de pers op zijn beleid bestond bij Idenburg intussen geen enkele twijfel. Aan Kuyper schreef hij vlak na de verkiezingen van 1913 dat de reden van de algemene afkeer van de pers was 'zijn christen-zijn' en (zoals de pers dat noemde) zijn 'ziekelijke ethiek'. Voor

34 Op 9 mei 1915 (*Briefwisseling*, 124. Daar ook de in de nu volgende tekst aangehaalde brieven aan zijn vrouw).

hem stond vast dat dat laatste de eigenlijke reden was van het verzet. ‘Ik heb mij steeds herinnerd’, schreef hij aan Kuyper,

dat het Regeerings Reglement mij in art. 55 voorschrijft: “De bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur van wien ook, is een der gewichtigste plichten van den Gouverneur-Generaal”. En daardoor ben ik in conflict gekomen met conservatieve overtuigingen en neigingen, met kapitaal-belangen en persoonlijke gevoeligheden. Men heeft wel geroepen dat men de economische verheffing van den inlander wil, dat men hem intellectueel en materieel op hooger peil wil brengen – maar als dat heel eventjes begint te geschieden dan huilt men: “Zóó niet, want dan vermindert zijn gedweeheid en moet ik meer betalen”.

Dit laatste *zegt* men natuurlijk zóó niet; men fluistert het, en *zegt*: de bevolking “verwildert”. Wat men zoo noemt is niet anders dan een gevolg van het feit dat de inlander over zich zelf en over zijn omgeving gaat nadenken. Het is het begin van zijn “ontwaken”. En dit behoeft volstrekt geen “verwildering” te zijn (en *is* het tot nu toe niet, ik tart ieder om het tegendeel aan te toonen) maar het is het einde van het *taillable et corvéable à merci*.³⁵ We moeten ons daarover *verheugen* al geeft het ons eenige moeite; we hebben het aldus gewild – althans het gezegd – en door ons onderwijs het bevorderd. En er zou niets dan reden van verheuging zijn indien tevens het Christendom vrijer en dieper kon inwerken. Maar daartegen hebben onze liberalen en vooral de pers hier wel gewaakt.³⁶

De gouverneur een zendeling?

In dit brieffragment ligt impliciet het antwoord op de aan het begin van dit artikel gestelde vraag wat nu precies de verhouding was tussen Idenburg de gouverneur-generaal en Idenburg als christen. Het antwoord moet luiden dat Idenburg een ‘zendingsman’ genoemd kan worden, in de zin dat hij bevlogen was van de ethische idealen van zijn tijd, die hij vanuit zijn eigen christelijke inspiratie invulde. Opmerkelijk is dat deze combinatie van ethische idealen en christelijke inspiratie, gevoegd bij zijn hoge zedelijke ambtsopvatting, Idenburg bracht tot een progressief politiek standpunt. Iemand heeft hem en zijn opvolger Van Limburg Stirum terecht genoemd ‘the two most eminent and progressive thinking governors-general to have ruled the Indies’.³⁷ Zoals gezegd, bij Idenburg waren de ethische idealen geworteld in zijn christelijk geloof en gevormd door het anti-revolutionaire koloniale programma. Meer dan zijn voorgangers heeft Idenburg echter het *algemeen* belang onderkend in de actie van zending en missie en in het particulier onderwijs. Hij heeft deze actie bevorderd en hij heeft haar ingeschakeld, zoals Rutgers zegt (40) ‘in één groot verband, zoodat zij naast het gouvernement werkzaam kon zijn in de vervulling van Neerlands plicht tegenover Indië’s bevolking.’

Maar Idenburg was geen zendeling in die zin dat hij zijn ambt gebruikt zou hebben voor kerkelijke activiteiten. Herhaaldelijk liet hij weten dat er voor hem een scherp onderscheid bestond tussen kerk en zending enerzijds en staat

35 Tot allerlei herendiensten en belastingen verplicht.

36 Idenburg aan Kuyper, 4 juli 1913 (*Briefwisseling*, 382 vlg.).

37 M.C. Jongeling, *Het zendingsconsulaat in Nederlands-Indië 1906-1942* (Arnhem 1966) 292.

anderzijds. Er zat een christen-staatsman, geen zendeling op de troon in Buitenzorg.

The first Protestant Churches on Java's Northeast Coast
A Church Report from Rev. J.W. Swemmelaar,
Semarang 1756

Hendrik E. Niemeijer

Church policy and political change

The rise of Protestant Christianity in early modern Indonesia depended on Dutch colonial expansion. The Dutch East Indies Company (VOC) contracts and conquests spread churches throughout the Indonesian archipelago. The Protestant missions, like Dutch colonial society itself, adopted various outlooks and policies to cope with local environments and populations.

The introduction of Dutch Protestantism on Java's northeast coast (the *Pasisir*) illustrates the dynamic religious variation during the early years of Dutch colonialism. The VOC trading posts on the Pasisir, created by a series of power sharing contracts with local rulers, discouraged the establishment of missions. Until the first half of the 18th century, Protestant public worship remained concentrated in Batavia where several church buildings accommodated a large European, Indo-European and Asian Protestant community.¹ No missionary activity was undertaken outside the safe walls of Batavia, the Calvinist-dominated city republic, often called *het Indische Zion*. The presence of a Christian magistrate as guardian (*voedsterheeren*) of the Batavian church and a special, government-controlled board (the *kerkmeesters*) that owned the church buildings encouraged church activity. Furthermore, the Consistory (*kerkenraad*, the church council) and the Board of Deacons (*diakonie*) elected government officials. The High Government took an active role in church affairs by appointing a political commissioner (*commissaris politiek*) to participate in Consistory meetings where the election of elders, the appointment of new ministers, and other community matters required political approval. The supervisory role of the colonial government in church matters mirrored the role of local magistrates in the Dutch Republic, where the same institutions existed.

The close relationship between church and state in the colonies often overshadowed missionary ideals. Where the state did not appoint a 'magistrate' in the form of a local Political Council (*Politieke Raad*), missionary activities rarely occurred. Where the VOC did not have full sovereignty, church activity

1 H.E. Niemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur, Batavia 1619-1725* (Amsterdam, Diss. Vrije Universiteit 1996).

was focussed only on VOC personnel. This was the case in Banten. After military submission in 1682, Banten agreed to the Dutch pepper export monopoly, but not to the reformation of existing power structures in this Muslim sultanate, despite European condemnations and attempts to manipulate local rulership when agricultural production seemed in danger.² The continuation of Bantenese sovereignty partly explains why Banten did not have a church building or a regular Reformed Consistory during the VOC period. The personnel of Fort Speelwijk (1684) outside the inner city only had a chaplain or ‘visitor of the sick’ (*krankenbezoeker*) for spiritual matters. The Batavian Consistory decided that yearly visits of Batavian ministers were sufficient to administer the sacrament of baptism and celebrate the Lord’s Supper. The first Reverend, Jacobus Vosmaer, visited Banten in 1684 as a staff member of VOC commander François Tack. At this occasion, the European community, including 46 church members, was invited to participate in the first celebration of the Lord’s Supper. After Vosmaer had returned to Batavia, the Governor-General decided to permanently appoint ecclesiastical *visitatores*³ to several small VOC posts on Java: Banten, Onrust, Tangerang, Tanjung Pura, Ceribon, Tegal, Semarang, Jepara, and Surabaya.⁴

Church visitations outside the safe and familiar confines of Batavia’s walls did not happen immediately. Twenty eight years passed before the first Batavian visitor ventured to the VOC outposts on Java’s northeast coast. On 2 May 1712 Rev. Abraham Feylingius handed in his report of a visitation to Rembang, Semarang, Tegal, and Ceribon, where he celebrated the Lord’s Supper with only one member attending: resident Jongbloet. ‘In former times’, Rev. Feylingius reported, ‘this place was never visited by a minister’.⁵ Like Ceribon, other places of the tiny Northeast Java missions also had only a few church members. Reports from the Reverends Antoni Hoijer (1716), Philip Capelle (1719), and Jacobus Canter Visscher (1729) noted the small size of

2 J. Talens, *Een feodale samenleving in koloniaal vaarwater. Staatsvorming, koloniale expansie en economische ontwikkeling in Banten, West-Java 1600-1750* (Utrecht, Diss. Rijksuniversiteit, 1997).

3 The visiting ministers signed their letters with *ecclesiasticus hic pro tempore visitor*.

4 This decision was made on 23 October 1684, Vosmaer being the first visitor. See François Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indië* (Dordrecht, 1726) IV 2nd part, 73-74. The Christian congregation in the sultanate of Banten only received its first church building in 1846. It was not built in Banten (which lost its sovereignty to Governor Daendels in 1808), but in Serang, the administrative centre of the colonial residency since the early 1830s (Serang is still the centre of the *kabupaten* (regency) Jawa Barat). See W.R. van Hoëvell, *De inwijding der christenkerk te Serang, hoofdplaats der residentie Bantam, op den 20sten september 1846* (Batavia, 1856).

5 Citation from Feylingius’ report in W.R. van Hoëvell, *Inwijdings-rede gehouden in de nieuw gebouwde kerk te Cheribon, op zondag den 27sten November 1842; voorafgegaan door een kort overzicht van de geschiedenis der christelijke gemeente aldaar* (Batavia, 1843) 5.

the European-dominated Christian congregations in the VOC-garrisons during the first half of the 18th century.⁶

As the case of Banten and Java's northeast coast demonstrates, the religious policy of the VOC did not promote the expansion of Christianity on Java. Besides the political and military instability, Christianity had to cope with the Mataram sultanate. Despite the presence of VOC lodges and garrisons in Pasisir port towns, Java's northeast coast still formally belonged to the Susuhunan of Mataram. The VOC's direct involvement in the affairs of the Mataram state in 1682 gave the Susuhunan more influence in the coastal regencies. Colonial support not only strengthened the Mataram state, it altered the balance between the local regents of the Pasisir and the central court in Central Java at Kartasura. A combined Javanese-*peranakan* Chinese revolt against Susuhunan Pakubuwana II, the Dutch, and the urban aristocracies – the so-called Chinese Revolt of 1741-1743 – drastically changed the position of the VOC.⁷ The peace of 1743 replaced the weak contracts with direct VOC sovereignty over large areas, although it would take years to implement. The debtor (Mataram) and creditor (the VOC) relationship gave way to the right of conquest.

Van Imhoff's influence

The Protestant Church in the Dutch Indies gained an important ally on May 26 1743 with the installation of the new governor Gustaaf Willem Baron van Imhoff, a Lutheran sympathetic towards missions.⁸ Van Imhoff's ambitions for the Dutch East Indies, contained in his 'Considerations', were sent to the Gentlemen XVII two years before in 1741.⁹ In a section on 'religion', Van Imhoff praised Protestant missions. A fresh start was necessary, though, and new missions needed religious zeal and good statesmanship. Missions, he argued, would promote agricultural colonization by Europeans in the surrounding regions of Batavia and in the Priangan. The plan called for improved education and training of ministers for the churches in Batavia, Java, and the Moluccas. Van Imhoff strongly recommended missionaries for Banten where 200-300 Christians lived, as well as 1000-1500 Christians residing

6 *Ibid.*

7 This was expressed in the peace articles of 11 November 1743. W. Rimmelink, *The Chinese War and the Collapse of the Javanese State, 1725-1743* (Leiden: KITLV, 1994), and L. Nagtegaal, *Riding the Dutch Tiger. The Dutch East Indies Company and the northeast coast of Java, 1680-1743* (Leiden: KITLV, 1996).

8 A letter from Van Imhoff to the Pietist movement in Halle, Germany (initiated by August Hermann Francke) has been preserved. Archiv der Franckeschen Stiftungen, 1 B 33:9, letter from Van Imhoff to the missionaries of Halle, August 4, 1744.

9 J.E. Heeres, "De 'Consideratiën' van Van Imhoff", in: *BKI* 66 ('s-Gravenhage, 1912) 441-621, especially 535-541.

throughout Java. In the countryside outside Batavia, churches and schools would be founded so that ‘in the whole kingdom of Jaccatra the light of the Gospel may rise’. Lutherans would also gain the freedom of religion. The Gentlemen XVII agreed with the new governor and approved school education reform and founded a theological seminary in Batavia (opened by Van Imhoff on November 1, 1745) to train ministers for the churches. They also permitted the Lutherans to have their own churches and services.¹⁰

Van Imhoff strengthened the position of the Protestant church on Java’s northeast coast by exploiting the peace of 1743, an agreement which forced the court of Kartasura to accept VOC religious policies. In 1746, Van Imhoff visited northeast and central Java to reinforce the military posts on Java’s Northeast coast, bolster the so-called Easthook (the Surabaya-district) with up to 787 soldiers and administrative employees, and address the court of Kartasura.¹¹ The new governor imposed Company sovereignty on the Javanese Kingdom through harsh policies, such as obligatory rice deliverance by the regents in the Surabaya district. After visiting the northern coastal settlements, Van Imhoff joined the Susuhunan at Semarang and travelled with three state-carriages to Solo, accompanied by the Batavian Reverend David Strohe. On June 1, 1746, after finishing political negotiations, Van Imhoff and his staff suggested to the Susuhunan the appointment of two ministers for Semarang and a permanent minister for Surabaya.¹² The two ministers of Semarang would visit Surakarta, Tegal, Ceribon, Jepara, and Rembang every three months to administer the sacraments.

The first minister of Semarang

Despite his ambitious plans, Van Imhoff failed to improve the missions on Java before his death in 1750. Political and social unrest on Java coupled with a disinterested Batavian Consistory, prevented the appointment of a Reformed minister by the High Government to Semarang. Recruitment of qualified ministers also proved a difficult task. Only the most zealous Batavian minister volunteered to serve at one of the small VOC outposts. In the beginning of 1753, the Batavian High Government requested on such minister, Reverend Sicco Ittema, to conduct the ordinary church visitations to the Pasisir. As an enticement he was given the opportunity to stay in Semarang as a permanent

10 *Ibid.* 595-597.

11 “Reis van den Gouverneur-Generaal Van Imhoff, over Java, in het jaar 1746”, in: *BKI* 1 (1853) 291-440.

12 In 1705, the High Government chose Semarang as the headquarters of Java’s Northeast coast, following an old plan of 1685. Three years later the VOC-administration at Jepara was moved to Semarang. Java’s *Oosthoek* or the Surabaya-district became a separate residency in 1748.

minister. Travelling by small vessel (a *pencalang*), Ittema soon grew weary of his assignment, appointed a new elder in Semarang, and returned to Batavia with the ship ‘De Snauw’ on June 9th.¹³ Ittema reported to the classis Enkhuizen that he had refused to become the first minister of an unattractive place like Semarang, and recommended Rev. Johannes Wilhelmus Swemmelaar as his replacement.¹⁴ A month later, on July 23, the High Government appointed Rev. Swemmelaar,¹⁵ who arrived in Semarang in November and soon chose a new place for worship,¹⁶ elected a Consistory,¹⁷ and created a church administration for the first official *Indische Kerk* on Java outside of Batavia.¹⁸

After three years of service, Rev. Swemmelaar, 32 years old, wrote a lengthy report to the classis of Amsterdam expressing his frustration. His report, unique in both context and content, not only contains a list of early Protestant congregations on Java’s Northeast coast and in Central Java, but also offers a glimpse of Swemmelaar’s missionary ideals. Before commenting on the document itself, I will briefly mention some important features of the first Christian congregations under the Semarang Consistory as described by other archival sources from the classis Amsterdam and the Batavian Consistory. This

13 ARA, VOC 2824 fol. 75 and 97, the Political Council of Semarang to the High Government of Batavia, 31 May 1753. The appointed elder was the secretary Willem Fockens, instead of the senior trader (*opperkoopman*) Jean François De Ravallet.

14 *Archives of the Church of Enkhuizen* nr. 7, Ittema to the Classis Enkhuizen, 11 January 1754. He wrote: ‘Het geviel mij daer gans niet wel om daer te blijven’. According to C.A.L. van Troostenburg de Bruijn, *Biographisch Woordenboek van Oost-Indische Predikanten* (Nijmegen, 1893), p. 422-423, Rev. J.W. Swemmelaar was born in Amsterdam, 1724. He studied in Leiden and was appointed for the Dutch East Indies by the classis Amsterdam in 1751.

15 *Realia. Register op de generale resolutiën van het kasteel Batavia. 1632-1805* (’s-Hage 1885), II, 59. According to C.A.L. van Troostenburg de Bruyn, *De Hervormde Kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602-1795)* (Arnhem 1884) 18-19, Swemmelaar was appointed more than two years after the decision of the High Government, but the *Realia* make no mention of such a decision in 1751.

16 Until 1753, the Semarang congregation held regular church services on a *panggung* or stage behind the house of the former commander Visscher.

17 The Consistory consisted of 1 minister, 3 elders and 3 deacons.

18 Although Swemmelaar was the first permanent minister in Semarang, the city’s Political Council already had experience with Consistory elections. In the church archives of Batavia, a resolution from the Political Council of Semarang dated 14 March 1744 contained a request by the Batavian minister Wilhelmus Fredericus Faber for permission to elect two church members as elders. Faber also wrote in that Consistory elections had not taken place for a long time. The Consistory of Semarang, therefore, can be dated to the beginning of the 18th century and perhaps even earlier. Consistory meetings were probably irregular, especially convened when a Batavian minister visited Semarang, but further evidence on these meetings is still lacking. Mentioned are: ‘Andries DúVal ritmeester en hooft der Dragonders’ and ‘Jan van Suchtelen fiscaal van dit commandement’. *Arsip Nasional Republik Indonesia, Arsip Kerk/Diakonie* nr. 254. The front page says: ‘Handelinge van de E. Kerkenraad op Samarang. Beginnende met den 12en Maart Anno 1744’, but the file only contains the resolution of the Political Council of 14 March 1744.

will hopefully help us to understand the detailed information on Java's Protestant congregations provided by Rev. Swemmelaar's report in its historical context.

Two characteristics of the first Christian congregations

The most important feature of the first Christian congregations on Java's Northeast coast were their European and Indo-European characters. Large numbers of soldiers, VOC-personnel and their Javanese concubines and illegitimate 'Indo-European' children attended church services. Although legal marriages occurred, many European men hesitated to marry because marriage ruled out a return to Europe. During the early 18th century, many illegitimate children were brought from the Pasisir ports to the Batavian orphan house for a Christian education. In 1716 the Political Council of Semarang offered to send 70 illegitimate children to Batavia to prevent these children from being raised as Muslims by their Javanese mothers.¹⁹ Church statistics from the Semarang Consistory suggest that baptized illegitimate children significantly outnumbered legitimate children.²⁰

Given its high responsibility for the Indo-European children, the Consistory supervised the orphan house.²¹ By the time Swemmelaar arrived in Semarang, the orphan house must have been in operation for several years as its capital exceeded 11.875 rixdollars.²² The Semarang governor Nicolaes Hartingh wrote in his *Memorie van Overgave*²³ (1761) that Semarang's orphan house supported more than 40 children, 'all of mixed descent from an European father and an indigenous mother, which will grow like a cancer, the longer the Europeans are here, but how can we prevent this?'²⁴ Swemmelaar reports 48 orphans for the same year, and 200 schoolchildren on which he wrote: 'All these children are educated by a Dutch visitor of the sick in reading, writing, singing and doing sums.' The Consistory supervised nine of these visitors in the Semarang church district, which contained several other Dutch schools.²⁵

19 Niemeijer, *Calvinisme*, 308, 317.

20 In 1755 respectively 83 and 21, and in 1756 respectively 31 and 15 for Semarang alone.

21 The Consistory also supervised the *proveniershuis*, a house for old and invalid persons.

22 ARA VOC 2864, fols. 38v.-42v., the Political Council of Semarang to the Batavian High Government 31 March 1755. The orphan house depended on rents and gifts, as the *proveniershuis* depended on the rent of chairs and benches in the church of Batavia.

23 When a governor handed over his office to his successor, he had the obligation to write a report on the situation in his government; 18th-century *memories* usually contain a short section on religion and church affairs.

24 ARA VOC 3000, *Memorie door de afgaande gouverneur van Java's Noord Oostcust Nicolaes Hartingh aen zijn vervanger Willem Hendrik van Ossenbergh nagelaten van 26 oktober 1761*, fols. 1096r.-1097r.

25 GAA 379 *Archief Classis Amsterdam* nr. 189; *Algemene Kerkstaat* October 23, 1761.

The second characteristic of the 18th-century churches on Java's Northeast coast were their ecumenical church services. Of the 1767 Christians Swemmelaars listed in his last church report of September 1760,²⁶ 454 were Lutherans and 392 Catholics. Of the 921 Reformed Christians, a high percentage (338) were communicant members of the Church (see the table below).

Table: Number of Christians in 1760

A=communicant members, B=ordinary members

	A	B
<i>A. Semarang</i>	121	467
<i>B. West of Semarang</i>		
1. Pekalongan	4	30
2. Tegal	37	124
<i>C. East of Semarang</i>		
1. Kuala Demak	2	30
2. Jepara	9	63
3. Juwana	2	15
4. Rembang	17	46
5. Gresik	22	69
6. Surabaya	40	368
7. Pasuruan	7	42
8. Bangkalan (Madura)	-	6
9. Sumenep (Madura)	6	4
<i>D. South of Semarang</i>		
1. Ungaran, Salitiga and Bayalali	6	10
2. Surakarta	42	127
3. Yogyakarta	23	28
Totals	338	1429

The strong resistance of the Batavian Reformed orthodoxy against the legalization of public Lutheran worship in the 1750s,²⁷ was probably not only a local Batavian matter. Of all Christians attending the church services in the Seramang district, 30-40% was not Reformed. Therefore the orthodox ministers had good reasons to expect initiatives from Lutherans living on Java's

²⁶ Swemmelaar's successor was David Daniël van Vianen.

²⁷ M. de Bruijn, "The Lutheran congregation at Batavia, 1743-1800", in: *DZOK*, jrg 2 nr. 1 (1995) 1-26.

northeast coast who desired churches for themselves. Ironically, the Lutheran believers promoted public worship within the Reformed church itself. The Lutheran Van Imhoff promoted public worship in Semarang in 1746, as we have seen. The (Lutheran?) resident Carel Gustaef Falk built the first church in Tegal in 1755, and the Lutheran resident Abraham Christoffel Coertsz. erected a new church building in Surabaya in 1759.²⁸ Lutherans and Catholics were as diligent as the Reformed church members, the Batavian church report of 1761 had to admit.²⁹ Although Lutheran public worship was permitted in Batavia after a series of conflicts with the more tolerant VOC officials, the Batavian Consistory still asked the Semarang ministers for a separate registration of Lutherans and Catholics in order to keep an eye on religious pluriformity.

Swemmelaar's report

In the second section of his report, Rev. Swemmelaar is positive on Lutheran and Catholic attendance of church services. Obviously he wanted to avoid theological disputes and was in favour of a joint Lutheran-Reformed celebration of the Lord's Supper. Although his attitude towards the Lutherans seems more relaxed than his colleagues', his dispute with the Batavian Consistory was above all concentrated on missionary activity among the Javanese.

The direct reason why Rev. Swemmelaar sent a report to the classis of Amsterdam was his frustration about the few lines the Batavian Consistory devoted to the Semarang district in the 'Algemeene Kerkstaat', a yearly overview of all the churches at VOC outposts in Asia. Although Swemmelaar reported extensively to Batavia in 1754, the Kerkstaat of 1755 only gave the number of Christians and briefly remarked that Swemmelaar served the church 'with much zeal and vigilance' (*met veel ijver en wakkerheid*).³⁰ In a personal letter to the Amsterdam minister Johannes de Lange (1751-1778), Swemmelaar explained the urgency of his proposal to send more ministers to Java to encourage 'the spread of the Gospel to the unbelievers'. Requests to the Batavian Consistory in 1754 and 1755 went unanswered. Meanwhile, internal conflicts in the Batavian Consistory harmed the missionary work. Swemmelaar further complained that he did not receive copies of the Batavian 'Kerkstaat'.

28 Hendrik Johan Scharff was the (first?) minister of Surabaya 1785-1786; after Scharff's death Johannes Addens served Surabaya, beginning in 1788.

29 GAA 379 *Archief Classis Amsterdam* nr. 189, "Kerkstaat van Nederlands India" October 23, 1761 (signed by Swemmelaar as a member of the Batavian Consistory), fols. 297-299. The statistics include the period November 1759 to October 1760.

30 GAA 379, *Archief Classis Amsterdam* nr. 189, "Kerkstaat van Nederlands India" 1755, fol. 72.

‘And if they [the Batavian ministers] were serious about the spread of the Gospel in Java’, he wrote, ‘they would have sent a minister to Java thirty years ago’. All these complaints were sufficient reasons to send a letter directly to the classis Amsterdam although this was against Batavian church policy. Interestingly, Swemmelaar’s report to Amsterdam is unsigned. In his letter to Johannes de Lange he explained that the report was approved by the Semarang Consistory on 20 December 1756, and sent to the second commander in the Political Council (the governor was in Batavia) for approval. The council agreed with the content of the report, but decided to forward it to the Batavian Consistory in an open envelope as was the custom. The Consistory of Semarang, however, decided to ask Swemmelaar to send a copy of the letter to ‘a friend’ in Amsterdam, in order to communicate this ‘extraordinary incident’ to the classis and deliver the unsigned report.³¹ The report published here, therefore, is the unsigned version without Swemmelaar’s name and the names of elders and deacons. It was privately sent to the Amsterdam minister Johannes de Lange, and forwarded to the classis where it remained kept in the records for more than 240 years.

The history of the eighteenth-century *Indische Kerk* on Java is an issue that is unknown in historiography. It still has to be researched from the church- and VOC archives. Because it is the most lengthy 18th-century report of the Semarang Consistory that is kept in the Amsterdam church archives, it is important to publish and significant to Indonesian Church History.

31 *Ibid.*, fols. 108-111, Swemmelaar to Johannes de Lange, December 21, 1756.

Summary

Swemmelaar considers it necessary to inform the classis of Amsterdam on Semarang's church matters because the Batavian Consistory does not provide the Dutch churches with enough information. – 1. He gives short descriptions of the church of Semarang and all churches and congregations in its surrounding districts. – 2. The church services and liturgy are rearranged. It was decided to avoid theological controversies with Lutherans and Catholics in order to attract them to church. Lutherans were permitted to participate in the celebration of the Lord's Supper. In March 1754 the poor house was put under the church's supervision and reorganized. The Consistory has seven members: 1 minister, 3 elders and 3 deacons. The other churches in the Semarang district have also been reorganized. At all outposts church services will be held on Sundays, evening prayers twice a week, and regular morning and evening prayers in the military guards and hospitals. Collections will be held for the poor. All names of Christians have been listed. – 3. In order to conduct missionary work on Java, three ministers are necessary, one in Semarang, one in the Northeastern subdistrict and one in Central Java in Surakarta. The Batavian Consistory should lend two of her four ministers from the Dutch-speaking congregation to the church on Java's Northeast coast to avoid extra expenses for additional ministers. The number of indigenous schoolmasters should be raised to six. These schoolmasters should not only teach and catechize in Malay, but also in Javanese. Young candidates can be recruited from the orphan house. Missionary work on Java is favourable for the East Indies Company because religion is a binding factor between peoples.

Text

Aan den Wel Eerwaarde zeer geleerde, en godzalige Heeren, uitmakende het Wel Eerwaarde Classis van Amsterdam.³²

Wel Eerwaarde Heeren,
hoog geagte mannen broeders en vaders
in Christus Jesus!

Dewijl het de aanbiddelijke Voorzienigheid, naar de diepte van haar oneindige wijsheid, gunstig behaagt heeft, Haar Hoog Edelhedens, de hoog loflijke regering dezer landen, op te wekken en kragtig aan te spooren, om de christenen van Javaas' Noord-Oost-Cust, ook met een permanent leeraar te begunstigen, ten einde de zaken van den heyligen godsdienst, even als op andere comptoiren van onze Edele Maatschappije, wel ingerigt, en naar genoeg bestiert mogten werden, zo is 't, dat wij ondergetekenden, uitmakende den Eerwaarden kerkenraad, van Samarang, met toestemming van den Wel Edelen Groot Agtbare Here Gouverneur en Directeur van Javaas' Noord-Oost-Cust, goed en noodzakelijk geoordeelt hebben, U Wel Eerwaardens, [fol. 92] de voornaamste opziender der buitenlandsche kerken, en van wien de eerst-ondergetekende in den heyligen dienst, ten nutte van de christelijke gemeentens in dezen gewesten, is ingezegend geworden, daar van behoorlijke kennis te geven; en tegelijk den geheelen staat en toestand van deze onze ten lot gevallen gemeentens, eerbiediglijk open te leggen. Wij hebben dit zoo veel te billijker en noodzakelijker geagt, door dien ons te weten gekomen is dat den Eerwaarde kerkenraad van Batavia, deze geheele zaak, in haar jaarlijksche algemene bedelinge na het vaderland, niet als met de vinger aangeroert, en dus onder twee à drie regels geheel en al bevat heeft, niet tegenstaande wij aan de zelvige, nu omtrend twee jaren geleden, ene ampele missive diesaangaande, hebben toegezonden, en wel onder anderen met zodanig een oogmerk, dat U Wel Eerwaardens ook daar van ene genoegzame berigtinge erlangen mogtet.

En waarlijk!, het is, naar ons gering oordeel en inzicht van zaken, niet alleen ten hoogsten redelijk en schuld-pligtig, maar ook ten uitersten noodzakelijk, dat U Wel Eerwaardens, als zo veel welmenende en godvrugtige bezorgers en bestierders der buitenlandsche kerken, ene naukeurige en naar de voorgevallene hoofdzaken, ene evenredige bedelinge of berigtinge, ontfangt. Want hoe zullen U Wel Eerwaardens, door een ernstige en welgegrond voorspraak bij onze

32 GAA 379, *Archief Classis Amsterdam* nr. 189, fols. 91-107.

heeren en meesters in het vaderland, zaken, tot een bijzonder heil en welstant van onze gemeentens in dezen gewesten, behorende, godvrugtig beijveren, en gelukkig ter uitvoer brengen; zo die zaken zelfs in haar bijzonder omstandighedens, niet genoegzaam bekend gemaakt, en den geheelen staat en toestand van zodanige gemeentens, waar omtrend zekere verzoeken geschieden, niet tegelijk ten vollen opengelegd zijn? Dierhalven deze dingen [fol. 93] bij ons zelfs wel overwegende, hebben wij het van onze uiterste pligt geoordeelt, om deze onze allereerste bedelinge niet als terloops te verrigten, maar met zodanig ene uitgebreidheid, als tot een duidelijk en welgegrond begrip van den geheelen staat en toestand onzer nieuw opgerigte gemeentens, noodzakelijk vereist word. En om hier in zeker order te houden, en alzo duidelijk te zijn, hebbe wij goed gedagt U Wel Eerwaardens daar omtrent dus te onderhouden, dat wij (I) de wijt uitgestrektheid en de hoe grootheid van deze onze gemeente, voorstellen. (II) In 't gemeen aantonen, hoe de zaken van den heyligen godsdienst alhier ingerigt zijn, en dus bestiert worden. En dan eindelijk er (III) daar nog bijvoegen wat verder onbeert, en alzo moest, en ook met weinig omslag, en onkosten, konde gedaan worden, om ons allerheiligst christen geloof, onder zovele ongelovigen, ook allengskens te zien heerlijk uitgebreid.

I

Wat dan de uitgestrektheid en de hoegrootheid van onze gemeente aangaat, komt eerstelijk ter beschouwinge voor en verdient den voorgang: *Samarang*; zijnde een tamelijke stad, en het hoofd comptoir van ons geheel Java, en alzo de rezidentie plaats van den Wel Edelen Here Gouverneur, nevens desselvs toegevoegde raden. Hier heeft ook de predicant, en de overige leden van den Eerwaarden kerkenraad, hunne vaste woning. Behalven een groot hospitaal, worden hier twee openbare godshuizen gevonden, namentlijk een proveniers en een armen of diaconi huis, wordende in het laaste alle armen kinderen van ons geheel Java geplaatst. Men vind hier ook een goede plaats voor den openbaren godsdienst, en nu ook voor den kerkenraad. Buiten en behalven het armen-school, worden nog drie anderen gevonden, bevattende gezamentlijk in zig een grote 120 kinderen. Een Nederduitsche krankenbezoeker en twee Inlandsche meesters, namentlijk een Maleitsche en een Portugeesche meester, zijn van Haar Hoog [fol. 94] Edelhedens aan dit ons hoofd comptoir toegestaan. Wanneer wij in de maand September 1754, een generaal leijst der christenen hier ter plaats verveerdigen lieten, wiert het getal zo klijne als grote 530 perzonen bevonden, zijnde daar van 109 gereformeerde ledematen. Edog! Zo heeft men wel aantemerken dat toen ter tijd de meeste militairen (welke hier, wanneer zij voltallig zijn, het grootste

getal der christenen uitmaken) nog in het veld waren. Ja men heeft ook wel gade te slaan, dat het hier op Samarang, gelijk ook over gansch Java, geheel anders gelegen is als op alle andere comptoiren en plaatsen van onze Maatschappije, want daar op de andere comptoiren oneindig groter in getal zijn, dan de Europesche, daar zijn integendeel de Europeesche christenen alhier zeer veel sterker dan de Inlandsche.

Nopens de buiten comptoiren onder Samarang behorende, zo strekt zig onze gemeente *Ten Noord-Westen* voorbij de zee stranden een groote 34 mijlen uit, in zig bevattende twee onderscheidene comptoiren, en dus twee onderscheidene gemeentens, namentlijk die van *Paccalongang* en *Tagal*. De eerste heeft boven geen 40 christenen in alles, en geniet daarom ook genen krankenbezoeker, maar de laaste heeft, volgens onze gemaakte leijst van dit jaar, 125 zo klijne als grote christenen belijden, en waar van 38 ledematen onzer kerke bevonden wierden. Deze laaste gemeente heeft voorlede jaar door den godvrugtigen ijver van het tegenwoordige opperhoofd, den Here Carel Gustaaf Falck, op eigene kosten, een geheel nieuwe steenen kerk opgerigt, en welke, als zijnde dito nieuwe steenen kerk, [die eerste] die hier op Javaas' Noord-Oost-Cust oit gestigt is, den 23ste maj deses jaars, met [fol. 95] veel blijdschap door den eerst-ondergetekende is ingewijd. Deze plaats is ook eenen Nederduitsche krankenbezoeker toegestaan. Men vind hier doorgansch een grote 20 kinderen in school.

Ten Noord-Oosten, ook voorbij het zee-strand, strekt zig onze gemeente een groote 70 mijlen uit, in zig begrijpende 9 onderscheidene plaatsen, en dus even zo veel onderscheidene gemeentens. Als (1) *Guala Damak*. Het getal der Christenen is hier niet boven de 30, zijnde ook daarom genen krankenbezoekers toegestaan. (2) *Japara*. Deze gemeente geniet eenen krankenbezoeker, zijnde het getal der christenen een grote 40, waar van 6 ledematen onzer kerke zijn. In school zijn doorgansch 12 à 13 kinderen. (3) *Joana*. Deze plaats word geen kranken-bezoeker goed gedaan, zijnde egter het getal der christenen een grote 46, waar van 5 gereformeerde ledematen. (4) *Rembang*. Deze gemeente bestaat, volgens onze laaste leijst, uit 76 christenen, waar van maar 9 ledematen onzer kerke gevonden wierde. Deze gemeente is eenen kranken-bezoeker toegestaan, die, volgens de laaste opgaaf, 15 kinderen in school hadde. (5) *Grisse*. Hier bevonde zig over de 100 christenen belijden, dog waar van boven geen 12 gereformeerde ledematen zijn. Het geniet ook Nederduitsche kranken-bezoeker, die, den meesten tijd, een grote 20 kinderen in school heeft. Omtrent 3 a 4 uren meer ten oosten, en dus bij de 60 mijlen van hier, hebben wij ten (6) de gemeente van *Zourabaya*, wordende in de maand Juny 1754 312 Christenen sterk bevonden, en waar van niet meer dan

37 ledematen waren. De godsdienst word hier, gelijk op de andere Comptoiren, door een Nederduitsche kranken-bezoeker in het huis van het opperhoofd dier plaatse verrigt. De kinderen in school zijn doorgansch een grote 30 stuks. Verder behoren de 3 overige gemeentens als *Bancalang* op eijland Madura, *Zumanap*, en *Passarouang*, (welke laaste ook een kranken-bezoeker geniet) onder het zo [fol. 96] genoemde *Zourabaya*, en welke 3 plaatsen gezamentlijk in zig bevatten 112 Christenen, waar van 13 ledematen onzer kerke zijn.

Ten Zuiden over de gebergten, anders genaamd de Bovenlanden, bevinden zig twee onderscheidene gemeentens, en welke gezamentlijk genomen, een grote 28 uren van hier leggen. De eerste is die van *Zolo*, anders nieuw Cartazoura genaamd, de tweede die van den *Mattharm*. Onder beide deze plaatsen behoren de onderscheiden legers of legersjes, die onze Maatschappij, wegens het lang geblaakte oorlogs vier, tot hier toe geduurig in veld heeft moeten houden. Wanneer zig de eerst-ondergetekende in de maand February 1755 op Zolo en in het leger te Ganti bevond, en een naukeurig leijst van alle Eropesche christenen liet verveerdigen, wiert het getal 891 perzonen bevonden. En alzo een onzagkelijk getal van enkele Eropesche christenen, ten opzigte van deze onze Oost-Indische gewesten, gerekent. Eenen kranken-bezoeker is op Zolo anders Cartazoura genaamd, en ook eenen, (nu omtrend een jaar geleden) in den Mattharm, van Haar Hoog Edelhedens gunstig toegestaan. En ziet dus hier Wel Eerwaarde Heeren, hoog geagte mannen broeders en vaders in Christus Jesus, hoe verre zig de gemeente van Java's Noord-Oost-Cust uitstrekt, en hoe groot een getal van christenen onder ons enig opzigt gesteld zijn, hebbende alle deze bijzondere gemeentens noit (dat zeer te verwonderen, ja onbegrijpelijk is) een enig permanent leeraar genoten. Het is wel waar, dat men van tijd tot tijd en wel den meesten tijd om de 2 à 3 jaren, een predicant van Batavia herwaarts verzonden heeft, om de voornaamste plaatsen, aan de zeestranden leggende, te bezoeken, [fol. 97] maar of zodanige visitens, die niet als terloops geschieden konden, en meest op de bedieninge van de H.H. sacramenten zagen, een waar en een wezentlijke vrugt hebben kunnen te wegen brengen, laten wij aan U Wel Eerwaardens, door langer tijd in den dienst des Heere wel goeffent oordeel, zelfs overig. Het is ook verder waar, dat de voornaamste en grootste plaatsen van onze gemeente, den meesten tijd, een vast Nederduitsche krankenbezoeker hebben genoten, maar of ook hier door het waare eigentlijk oogmerk van menschen wel te leeren en te stigten, heeft kunnen berijkt worden, laten wij de langduuren ondervinding in dezen gewesten zelfs getuigen. Dit weten wij, dat de meeste van die soort van menschen wanneer zij van alle bijzondere en digt bijzijnde opzigt ontheft zijn, droevig in het wilden laten lopen, en door hun bijzonder levens wijze

veeltijds meer onstigten, als waarlijk stigten. Ja, het is eindelijk ook waar en zekeren, dat men dikmalen voorgenomen en vast gesteld heeft, hoofdzakelijk nog in den Jare 1746 ook Java, gelijk andere comptoiren, met verscheidene ordinaire leeraar te begunstigen,³³ waar toe zelfs zekere preparatien gemaakt zijn, maar het is ook zekere en waaragtig, dat deze zeer godvrugtige voornemens en goede preparatien niet eerder tot hunne uitvoeringe gedeeltelijk gebragt zijn, als in den Jaare 1753, wanneer het de Hooge Regering dezer landen godvrugtig behaagde, om Javaas' Noord-Oost-Cust voor eerst met een permanent leeraar te voorsien, daartoe in de maand Juny desselfden jaars gunstig verkiesende den eerst-ondergetekende. Die dan ook, zonder eenig verzuim, in de volgende maand Augustus, zig op reis begaf, en na de kerkelijke visite op de comptoiren Cheribon, Tagal, en Paccalongang, verrigt te hebben, den 14 november desselfde jaars alhier gelukkig aanquam. [fol. 98]

II

En nadien de omstandigheden van zaken niet toelieten, om met de nieuwe inrigting der dingen lang te vertoeven, zo begon de zo voorgestelde met de twee hier vindende ouderlingen de Heer Hendrik Duurveld en Willem Fockens, als mede met den voor enige jaren aangestelde diaconus, Joël Morijn, dezelfde maand nog handen aan 't werk te slaan, zijnde door Gods bijzondere hulp en bijstand de geheele inrigting aan dit ons hoofd comptoir, binnen zes maanden, op volgende wijze verrigt en voltoit. Men heeft namentlijk (I) de plaats tot den openbaren Godsdienst geschikt, met alle het nodige voorzien, en tegelijk voor den kerkenraad genoegzaame aantekensboeken, een kerkelijk zegel &c. in gereetheid laten brengen. Hier op liet men (II) zijn zorge gaan omtrend de oeffeninge van den openbaren godsdienst zelve. Men vond daaromtrent ten eersten goed, en stelden vast, dat, wegens de diepe onkunde van groot en klein, twee openlijke categizaties in de week moesten gehouden worden, als een voor de allereerst beginnende, en een voor de meer gevorderde, en wel voor zodanigen, die als meesters en kranken-bezoekers door den tijd, de gemeente zouden kunnen dienen, terwijl men teglijk oordeelden, dat op de ordinaire tijd genoegzaam was, maar eens namentlijk zondag 's morgens, predicatie te houden, en wel zo dat op den enen dag des Heeren, den Hijdelbergsche Catechismus, en op den anderen, een vrije stoffe, naar tijds omstandigheden, moest verhandelt worden. Op extra ordinaire tijden even wel, als in de passie, agte men noodzakelijk, dat twee maal in de week gepredik wierd, en ten tijden van de H.H. feesten, en van 't Nagtmaal des Heere, driemaal. Hier bij maakte

33 This is a reference to the plans of Governor-General Gustaaf Willem Baron van Imhoff in the same year.

men tegelijk dit besluit, dat, om de Luitersche en Roomsche gezinden, die gezamenlijk genomen hier zo sterk als de gereformeerde zelve zijn, niet te ergeren, en uit de kerke te prediken, haare namen in stuk van verschilpointen niet noemen, maar de zaken zo moderaat behandelen zouden, als, behoudens de consciensie, en 't gewigt der dingen zelfs, immers geschieden zoude kunnen, ja dat men zelfs de Luiterschen, die ons als goede ledematen van haar gemeente bekend waren, tot het gebruik van het H.H. sacrament des nagtmaals, (welke om de drie â vier malen in 't jaar zoude bediend worden) op het vriendelijkste zoude opwekken, en met betuiging van een opregte broederlijke liefde nodigen. Hier na heeft men (III) ernstig verzogt en gunstig verkregen, dat de morgen en avond gebeden in de godshuisen, op de werffen en in de wagten stiptelijk en behoorlijk verrigt mogten worden, en daar en boven en ijder van de zelve, die het doenelijke zoude zijn, den openbaren godsdienst bijkomen wonen. En wijl wij het (IV) ten hoogsten billijk en noodzakelijk oordeelden, dat het armen-huis, als wordende van de diaconie-penningen onderhouden, onder ons kerkelijk opzigt gesteld wierd, is ook zulks in de maand maart 1754 geschiet en ten uitvoer gebragt, en bij de overgaaf van het zo genaamde godshuis, ziende, dat het capitaal daar van zeer gering was, en daar en boven de onkosten, die ter reparatie van dit huis noodzakelijk geschieden moesten, hoog klimmen zoude, en het getal der kinderen zekerlijk meerder worde, zo hebben wij ten dien einde een generale collecte over ons geheel Java verzogt en verkregen. Door behulp van deze zo voorgestelde collecten (die met het doen van de kerkelijken visiten omtrend de buiten Comptoiren allengskens volbragt en volvoert is geworden) heeft men dit godshuis hersteld en vernieuwt, en verder, na aftrekking van ordinaire en extra ordinaire onkosten, nog een grote 3000 gulden overig behouden. Eindelijk en ten (V) heeft men de leden van den Eerwaarden kerken-raad tot zeven gebragt, als namentlijk een predicant, 3 ouderlingen, en 3 diaconi, zijnde in het [fol. 100] bijzonder het bestier van het armenhuis den broederen diaconi toevertrouwt, egter onder beding van niets extra te verrigten, zonder zulks alvorens in den Eerwaarden kerkenraad, (welke ordinair alle maanden, zo 'er iets van enig belang is voorgevallen, vergaderen moet) voorgesteld, en dus de toestemming van alle leden verkregen te hebben.

Na dat dus de voornaamste zaken aan dit hoofd comptoir op een goede en vaste voed gesteld waren, zo heeft men ook den meerderen welstand der buite gemeentens beginnen te behartigen, en door verscheidene daar heen gedane kerkelijke visitens, de zaaken dus ingerigt, dat men eerstelijk de slechte subjecten van zieken-bezoekers heeft weg genomen, en desselvers plaats door andere, van ons zelfs in de grond waarheden onderwezen, en naar eenige tijd

wel beproefd te hebben, aangesteld en dus laten vervullen. (2) Heeft men werkstellig gemaakt, dat op alle buiten comptoiren een 's zondags, openbaren dienst gedaan, en tweemaal in de week, avond gebeden verrigten worden; als mede de gewone morgen en avond gebeden, in de wagten en in de hospitalen. (3) Heeft men ook te wege gebracht, dat alle maanden eens de armen bus rond ga, en dat deze penningen, met de overige, die zondags gecollecteerd worden, 3 à 4 malen in 't jaar hier na toe verzonden worden. Eindelijk is 't geheel getal der christenen, zo roomsch, luitersch, als gereformeer[t] opgenomen, en in onze kerk-leijsten gebracht.

En dus worden, volgens de gemaakte schikkinge, zo hier als op de buiten comptoiren, de dingen naar genoegen geregeert, en in rust en vrede bestiert, hebbende den aanbiddelijk opperbestierder zijne bijzondere gunst en genade in deze merkelyk doen zien, en van tijd tot tijd heerlijk doen smaken. Want niet alleen het lang geblaakte oorlogsvier bijna geheel uitgebluscht, en dus de algemene vrede meer dan over de helft op dit [fol. 101] vrugtbare eijland hersteld is, maar ook de ijver, eendragt en vreden van de luiterschen, roomschen en gereformeerden is nopens de oeffeningen van den openbaren godsdienst, zodanig dat het bijna een en dezelve gemeente scheidend te wezen. Verder heeft men ook het geluk gehad, van verscheide kinderen, die in voorgaande tijden het Heylige Doopzel ontfangen hadden en door onagzaamheid, en de langduurige confusie van den oorlog, in de handen der mahoemetanen vervallen waren, wederom uit derzelve handen in de onze over te brengen, en in 't armenhuis te plaatzen, en welk armen-huis, bij den goeden voortgang der kinderen, ook geduurig tot hier toe in capitaal geavanceert is. Ja wij in 't gemeen zo verre door Gods hulpe gevordert, dat wij niet alleen bij het doopen van 190 kinderen, ook 51 perzonen, uit onze gereformeerde christenen, tot ledematen met veel genoegte hebben kunnen aannemen: maar ook 13 mahoemetanen, 3 joden, 2 luiterschen en 1 roomsche tot den schoot onzer kerke gelukkig hebben overgebracht.

III

Edog! Zo is zeker, dat, wanneer men een nog meerder vrugt met grond wil verwagten, en hoofd-zakelyk ons allerheiligst christen geloof ook onder de ongelovigen zien uitgebreid, men dan ook ons Java met een meerdere en groter getal van goede en welmenende arbeiders begunstigen moet. Want hoe is het mogelijk, dat een enig leeraar, welke zijn handen, met de gemeente aan dit hoofd comptoir wel te bedienen, over vol werks heeft, alle de overige bijzondere gemeentens, in haar voorgestelde uitgestrektheid en hoe grootheid beschouwd, van al het nodige wel voorzien, en na behoren bezorgen kan? En

hoe kan hij zig met nadruk op de bekeering der ongelovigen leggen, daar het getal der Eropesche christenen zelfs zo onsaglijk groot is, en daar en boven een genoegzame getal van goede [fol. 102] Inlandsche meesters hem droevig onbeert? En wijl wij egter als getrouwe onderdanen en welmenende dienaren van Koning Jesus, geerne zagen en hartelijk wenschten, dat zo den mahoemetanen, (wiens getal op enige hondert duizenden beloopt) als den christenen in alle opzigten tot hun ware heil en zaligheid gediend wierden, zo hebben wij geenzints kunnen af zijn, om onze gedagten en conzideratien, ter berijkinge daar van gemaakt, U Wel Eerwaardens mede te delen, en, onder verbetering egter, op volgende wijze eerbiedig voor te stellen.

Wij oordelen dan, dat ons Java ten minsten drie predicanten moet genieten, en, volgens de natuurlijke gesteldheid van onze gemeentens, dus dienen geplaatst te worden: dat één zijn vast verblijf aan dit ons hoofd comptoir bekend, dog zijn bijzonder directie ook hadde over de gemeentens van Paccalongang, Tagal, Quala Damak, en Japara. De tweede diende zijn vaste woning te houden op Zourabaya, en tegelijk onder zijn bijzonder bestier te hebben de gemeentens van Joana, Rembang, Grisse, Bancallang, Passarouang, en Samanap. De derde diende noodzakelijk op Zolo of Cartazoura geplaatst te werden, en tegelijk den Mattharm en de legers dienen. Deze drie leeraren moesten wel als Nederduitsche predicanten beroepen werden, maar egter tegelijk verzogt, en door ene meerdere beloninge opgewekt worden, van zig allengskens in de Maleitsche en Javaansche taal eenigzints bequaam te maken, ten einde zij dus in staat waren, om het zalige Evangelium ook onder de ongelovigen te kunnen uitbreiden.

En is het nu dat wij zeer wel weten, dat U Wel Eerwaardens veel moeite en werk hebt, om het gewone getal der leeraren, in desen gewesten, door goede en bequame subjecten voltallig te maken, ja is het nu ook dat ons wel bekend is, hoe onze Maatschappij, wegens veel [fol. 103] grote onkosten, ter uitbreidinge van ons christen geloof in desen gewesten, dikmalen vrugteloos verspild te hebben, moede word, om door een meerder getal van leeraren te onderhouden, wederom nieuwe onkosten te maken. Zo dunkt ons, dat egter de zaak, zonder de Maatschappij op 't nieuw te beswaaren, zoude gemakkelijk te vinden zijn, namentlijk met het getal der Nederduitsche leeraren op Batavia in 't vervolg op vier te stellen, en alzo de overige twee hier op Java te plaatsen. En waarlijk niet tegenstaande deze vermindering van twee predicanten in de Nederduitsche Gemeente op Batavia, zoude egter den dienst aldaar met deselfde vrugt en voordeel kunnen verrigt worden. En op dat wij dit niet enkele mogte schijnen te zeggen, zonder te bewijzen, zo gelieve U Wel Eerwaardens in de eerste plaats aan te merken, dat twee predik-beurten op Batavia in de

Nederduitsche Gemeente, zonder merkelyk nadeel, zoude kunnen onbeert werden, namentlyk de zondags morgen beurt in 't Casteel, en de middag beurt in de Hollandsche Kerk. Want dewijl de Hooge Regering en andere voorname perzonen, wegens de ongezonderheid, niet meer in 't Casteel hun vast verblijf houden, gelijk in voorgaande jaren en tijden, zo spreek 't van zelfs dat deze predik buiten alle noodzakelykheid gesteld en gebragt is, te meer dewijl deze kerk zeer kleyn, ongemakelyk en niet ver van de zeer grote Hollandsche Kerk afgelegen legd, bij gevolgen zoude die zelfde menschen, welke dog anders maar meest welstaantshalven in 't Casteel verscheinen, in de Hollandsche Kerk komende, dezelfde vrugt genieten. En wat de middag beurt in de Hollandsche Kerk betreft, is meer dan al te bekend, dat, wegens de loomheid en slaaperigheid der menschen op die tijd, zo droevig word waargenomen, dat de leeraren uit enen mond bitter klagen, datze hunne kragten voor stoelen en banken, vergeefs verspillen. Dierhalven blijkt wederom op 't aller duidelykste, hoe ook deze beurt, [fol. 104] zonder merkelyk nadeel, zoude konnen gemis word.

Hier uit volgt nu, dat, met de predik beurt op het ijland Onrust, in 't geheel maar vier beurten zijn waar te neemen, het geen immers door vier predicanten gemakelyk geschieden kan. En dit zo veel te meer, wanneer men in de tweede plaats overweegt, hoe de ordinaire Nederduitsche leeraren aan dat hoofd comptoir, nog daar en boven de hulp en bijstand van de extra ordinaire predicanten, meest 't geheel jaar door genieten, behalven dat ook de Maleitsche en Portugeesche leeraren, volgens een vast besluit van de Hooge Regering, ook verscheiden beurten in de Hollandsche gemeente jaarlyks moeten waar nemen. Ja wanneer men eindelyk en in derde plaats nog maar gade slaat; hoe in voorgaande tijden, bij 't kerkelyk bestier van Java (daar men nu van bevreit is) het getal der Nederduitsche leeraren noit boven 4 à 5 geweest is, zo volgt wederom dat tans vier predicanten op Batavia gemakelyk het geheele werk verrigten konnen. Edog! Zo U Wel Eerwaardens onze vriendelyke beden van hier nog twee predicanten te genieten, op een andere wijze volbrengen kond, zal het ons zo veel te aangenamer zijn. Onze enig oogmerk met de voorgaande consideratiën en redenering is alleen geweest, om aan de ene zijde onze Maatschappij van nieuwe onkosten in dezen bevrijdende, ons gewigtig en ten uittersten verpligtend verzoek zo veel te aannemelyker te doen zijn, en aan de andere zijde, om het groot onderscheit en oneven gelykheid, welke tusschen de Nederduitsche gemeente op Batavia, die ses predicanten heeft, en tussen de onze, die maar een enig geniet (niet tegenstaande het getal der christenen van d'eerste niet twemaal groter dan de tweede gerekent word) met wijnige aantonen.

Verder oordelen wij dat, ter bereikinge van een meerder vrugt omtrend de ongelovigen, het getal der Inlandsche meesters [fol. 105] ten minsten, op 6 moest gesteld en gebragt worden.

Edog! Deze meesters dienden niet alleen de gemene Maleitsche maar ook de gewone Javaansche taal te verstaan, want de meeste Javaanen, zelfs die aan de zee stranden wonen, verstanen zeer wijnig goed Maleitsch. En om nu dit getal van zodanig leermeester op ene gemakkelijke wijze te erlangen, en altoos voltallig te houden, heeft men onzes eragtens, niet meer te doen, als maar de bequaamste jongelingen van 12 tot 15 jaren uit ons armen-huis te nemen, en allengskens die Javaansche taal leeren, en verder wat meerder, als anders de gewoonte is, in de christelijke grond waarheden te onderwijzen. Want voor 't overige is immers zeker, dat deze jongelingen bij een langduurige onderrigting in d'Heylige godsdienst ook het lezen, schrijven, rekenen en zingen, nevens de andere kinderen in dit ons huis tog leeren moeten, terwijl zij daar en boven alle de Maleitsche taal als van natuur verstaan, en veel beter dan de Nederduitsche spreken. De onkosten om dus ses meesters meerder te onderhouden, zoude door generaal collect verkregen worden, behalve andere vondzen, die wij, zonder onze Maatschappij te beswaaren, zoude kunnen aan de hand geven, zo deze zaak werkstellig gemaak wierd.

En zo zoude eindelijk in de eerste 5 à 6 jaren niet verders te verrigten wezen, als maar een kort opstelzel van den christelijken godsdienst, gepaart met een kleijn uittreksel van de voornaamste historiën uit het Oude en Nieuwe Testament, te verveerdigen, en door de zo voorgestelde meesters, onder correctie egter van een leeraar, in de Javaansche en gemene Maleitsche taal te laten overschrijven, gelijk dog alle Asiatische volkeren, de drukpers missende, zig met enkele afschriften behelpen. En tot het maken en opstellen van zodanige geschriften, na de gesteldheid der zaken in deze gewesten geschikt, bied zig de eerst ondergetekende, als de aller eerste leeraar van Java, [fol. 106] uit enkele liefde, tot de goede zaak gewilliglijk aan, met zig tegelijk aan de correctie van U Wel Eerwaardens, of aan anderen, die U Wel Eerwaardens daar toe mogte verkiesen en goed vinden aan te stellen, onderdanigst te onderwerpen.

En ziet dus hier, U Wel Eerwaarde Heeren, hoog geagte mannen broeders en vaders in Christus Jesus, ziet hier, deze heilzame zaak, naar ons gering oordeel en begrip van zaken, volgens onze pligt in liefde voorgesteld, geen twijfel zijnde of deze gehele zake zoude van een zeer gelukkig en wenschelijk uitslag zijn, wanneer de Hoog Regering deser landen, daar toe de behulpzame hand boode. En wie zoude daar aan twijvelen, of gemelde Hoog Loflijke Regering, als ware voetster heeren der kerke beschouwt, zoude met veel gewilligheid dit

ogenblikkelijk werkstellig maken, zo dra zij daartoe, als een nieuwe zaak aangemerkt, uit het vaderland, behoorlijk aanschrijvens erlangden. Want is de magt en de kragt van de Maatschappij, op dit vrugtbare ijland, hoofdzakelijk omtrend de zeestranden, niet buiten gewoon groot? Is de Javaansche natie daar en boven niet zeer zagzinnig, inschikkelijk, gedienschtig, en doen ze dus veel met gewilligheid, wanneer men hen maar enigzints beloont, vriendelijk behandelt, en met bescheidenheid en regtmatigheid voor komt? Ja zijn de meeste niet geheel onkundig omtrent het stuk van hunne godsdienst, en dus als louter wit pampier aan te merken? Bijgevolgen de grote magt van ons Maatschappije, en de gesteldheid van de natie zelfs, geeft duidelijk te kennen dat het kan geschieden. Daar en boven vordert ook het meerder voordeel van de Maatschappij, dat het moet geschieden. Want is het niet een ontwijfelbare waarheid dat men met dese godvrugtige ijland christelijk te behandelen, noodzakelijk een groter zegen des Allerhoogsten tot zig trekken moet? Is het ook niet ene ontwijfelbare [fol. 107] zake, dat de gelijkheid van religie kragtig trekt en bindt? Bijgevolge zoude men door dit alle zints loffelijk werk te verrigten vaster, getrouwer, liefrijker, en meer menschelijker, en dus wenschelijker onderdanen vergenoeglijk erlangen. En is 't, dat wij met deze dingen dus voorgesteld te hebben, tonen zo wel getrouwe onderdanen van onze voortreffelijke Maatschappije, als welmenende dienaren van onzen dierbaren Hijland en zijn Hemelsch Koningrijke te zijn, zo twijvelen wij ook geenzints of deze onze ernstige aanbevelinge zal van U Wel Eerwaardens, als zo veel ten hoogsten godvrugtige bejveraars van d'ere Gods en het heil der menschen, wel opgevat, gunstig uitgewerkt, en vriendelijk beantwoord worden. In hoop en vast vertrouwen van welke, wij na de kragtigste toebiddinge van Jehova's aller dierbaarste zegeningen, omtrend U Hoog Waarde perzonen, zwaarwigtige bedieninge, en zeer veel g'eerde familiën; met de diepste eerbied, en allersterkste broederlijke toegenegtheit, tekenen.

Samarang den 20en december 1756.

Wel Eerwaarde Heeren
Hoog geagte mannen broeders en vaders
in Christus Jesus.

U Wel Eerwaardens dienstwillige dienaaren en mede broederen.³⁴

34 No signatures.

Boekbesprekingen

Brian Stanley, *The History of the Baptist Missionary Society 1792-1992*, Edinburgh, 1992, 564 pp.; ISBN 0-567-09614-9.

Dit boeiende boek verscheen in 1992 bij de viering van het 200-jarig bestaan van de Baptist Missionary Society (BMS). Maar behalve als prachtig herdenkingsgeschrift is het ook een belangwekkend oeuvre waarmee de auteur, die geschiedenis doceert in Cambridge, een plaats heeft verworven onder de beoefenaars van de geschiedenis van het christendom. Geduldig en met een uiterste precisie brengt hij de mensen, die overzee en op het thuisfront in BMS-verband gewerkt hebben, voor het voetlicht. Zorgvuldig tekent hij de missionaire visie en de vertaling ervan in missionair beleid en geeft hij aan hoe zich in het werk van de BMS ook de contouren van de wereldwijde missionaire beweging weerspiegelen. Tussen de regels door geeft hij college over de cultureel-politieke en historische context, waarin de BMS haar werk verrichtte. Niet minder trefzeker schetst hij de samenhang in de missionaire thema's, die in essentie gedurende 200 jaar dezelfde zijn gebleven en hoe de BMS met behoud van eigen identiteit zich verrijkte met het gedachtengoed van de wereldzendingconferenties.

Om te beginnen staat Stanley uitvoerig stil bij het missionaire fenomeen William Carey, die met zijn dictum 'attempts great things for God' geldt als de grondlegger van de moderne zending. Carey heeft in de eerste plaats met zijn geschrift *Enquiry ...* (1792) de passiviteit binnen de protestantse wereld doorbroken: het werk van de zending (apostolaat) moet doorgaan omdat het getuigenis van de apostelen niet is afgerond maar om voortzetting vraagt. In de tweede plaats heeft hij de BMS als organisatie vorm gegeven. Als zendeling in India gaf hijzelf een voorbeeld hoe de missionaire boodschap kon worden overgedragen (1793-1834). Carey besteedde veel aandacht aan vertaalwerk (hij vertaalde de bijbel in zes talen en gedeelten van de bijbel in nog eens 29 andere talen), voerde godsdienstgesprekken met Brahmanen en vormde samen met zijn collega-zendingen in Serampore (later bekend geworden als oecumenisch theologisch opleidingscentrum) een leefgemeenschap, waarbinnen ook bezittingen samen werden gedeeld. Maar deze opzet genoot geen erkenning binnen het bestuur van de BMS. Carey c.s. moesten accepteren hoe hun hele werk kwam te vallen onder de zeggenschap van het zendingbestuur in Londen.

Veel aandacht geeft Stanley vervolgens aan het werk van de BMS in Angola en voormalig Belgisch Kongo. De oorsprong van dit werk lag overigens niet

in Engeland, maar in het toenmalige roerige hart van de zwarte wereld: Jamaica. Daar deden in 1813 christen-slaven, die uit Noord-Amerika waren gevlucht, een dringend appèl op de BMS voor pastorale en morele assistentie. Een aantal BMS-zendingen raakte zo nauw bij de nood van de plantageslaven betrokken, dat men besloot deel te nemen aan slavenopstanden. Intussen kwam de tegen de verdrukking in groeiende Baptisten Kerk zo sterk uit de strijd te voorschijn, dat tijdens de viering van de afschaffing van de slavernij (1838) het Jamaicaanse Baptisten Zendinggenootschap (JBMS) werd opgericht. Dan komt Kameroen in beeld. De zending daar was een gezamenlijk Jamaicaans-Engels project, waaruit niet alleen de Kameroense Baptisten Kerk, maar ook de Evangelische Kerk van Kameroen, waarmee de Raad voor de Zending van de N.H. Kerk nauwe betrekkingen onderhoudt, is voortgekomen. Aan dit werk geeft Stanley overigens minimale aandacht. Voor hem geldt Kameroen vooral als springplank naar Kongo en Angola. Van het werk dat daar tot stand is gekomen, geeft Stanley een duidelijke beschrijving. Ook gaat hij uitvoerig in op de sociaal-politieke kwesties die daar speelden. In Belgisch Kongo zocht de BMS eerst steun bij koning Leopold II om ruimte te vinden voor de evangelische boodschap. Toen deze boodschap dreigde te verzanden in een ware hel van koloniale uitbuiting en geweld, keerde men zich tegen de koning en zijn Belgische handlangers. Dit patroon herhaalde zich later in Portugees Angola. Eerst schroomde de BMS niet het koloniale bewind goed te praten in ruil voor de ruimte om haar missionaire werk te kunnen doen. Toen Angola in de jaren zestig het toneel werd van de meest grove schending van mensenrechten, trok de BMS als eerste aan de bel en alarmeerde het Engelse parlement. Die actie heeft de BMS wereldwijd aanzien gegeven en haar veel goodwill bezorgd bij de Angolese bevolking. In de Kongo/Zaire bleef echter het spookbeeld van Simon Kimbangu de BMS achtervolgen. Kimbangu kwam voort uit de Baptisten Kerk. Zijn door de koloniale overheid vervolgd kerk leek zich te ontwikkelen tot een sekte. Maar zij werd een authentieke Afrikaanse kerk en werd ook als lid van de Wereldraad van Kerken toegelaten. Zij groeide numeriek en in theologische betekenis zelfs ver uit boven de Kongolese baptistengemeenschap, die lid werd van de verenigde protestantse kerk van Kongo: l'Eglise du Christ au Zaire/Congo.

Het zwaartepunt van de missionaire activiteit van de BMS lag in het Oosten: India, Ceylon en China, en later Pakistan en Bangladesh. De oogst van die arbeid was in het begin verre van overvloedig. In India (Bengalen) was het 'a labouring in vain'. Toen de aandacht werd verplaatst van de hogere naar de lagere kasten had de BMS meer succes. Nu dreigde echter het gevaar dat zij teveel lasten op haar schouders zou nemen en zo werd de zelfstandigheid van

de kerk met de beroemde 'Three-Self' (self-governing, self-supporting, self-propagating) een belangrijk thema. Op deze wijze leverde de BMS belangrijke bouwstenen voor The Church of North India, waarvan de Baptisten een belangrijke partner werden met behoud van de eigen dooppraktijk. Ook in China heeft het 'Three-Self'-thema de missionaire beweging positief beïnvloed. Daar nam de BMS tevens andere taken op zich zoals medische zorg en culturele en economische vorming, hetgeen van de weeromstuit in de boezem van de BMS een nagenoeg onoverbrugbare tegenstelling tussen 'ecumenicals' en 'evangelicals' veroorzaakte. Was het toeval dat China in 1950 zijn grenzen sloot voor de BMS-zendingen? Het werk dat de BMS nadien begon in Zuid-Amerika, in Brazilië onder 'slump-bewoners' vooral, heeft er in ieder geval sterk toe bijgedragen, dat binnen de BMS oecumenische en evangelikale gezichtspunten weer in balans gebracht konden worden.

Brian Stanley verdient lof voor dit boek, dat bovendien in prettige en elegante stijl is geschreven, maar hij kan daarnaast ook gekritiseerd worden. Een storende factor bij het doornemen van de leesstof vormt de slechte kwaliteit van de bij de tekst afgedrukte overzichtskaarten. Aan de hand van dit materiaal krijg je nauwelijks een indruk van waar en hoe precies de BMS gewerkt heeft. Maar wellicht is dit gebrek illustratief voor de manier waarop Stanley naar de groeiende gemeenten en kerken heeft gekeken. Hij bracht dat niet duidelijk in beeld. Of was dat ook niet de bedoeling? Moest eerst het verhaal van de BMS worden verteld, alvorens de geschiedenis van de overzeese kerken te kunnen beschrijven?

Jaap van Slageren

George Harinck & Hans Krabbendam (eds.), *Sharing the Reformed Tradition: The Dutch-North American Exchange, 1846-1996* [= VU Studies on Protestant History 2] (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1996), 188 pp.

The relations between the reformed communities in the Netherlands, the United States and Canada are many and diverse. This book, a collection of papers presented at the conference "Sharing the Reformed Tradition" held at the Free University in 1996, explores some aspects of these contacts. Sharing has a connotation of mutuality, and therefore the authors do not only focus on the influence of the Dutch reformed in the New World, but also on the effect of developments in mainly the United States on the reformed culture and churches in the Netherlands.

Almost inevitably there is the subject emigration on which Robert Swierenga writes in general with many statistics, while Elton Bruins confines himself to a traditional biography of immigrant leader and separatist preacher Albertus C. van Raalte, whose emigration in 1846 was the main reason for the one-and-a-half-centennial conference.

The intellectual exchange is presented by descriptions of the American tournées of VU-professors Abraham Kuyper and Valentijn Hepp. James Bratt concentrates on the influence of American history on Kuyper and the way he shaped it to fit his own ideals [Neo-Americanism?], while George Harinck depicts the internal American debates that made Hepp's tour difficult. A bit outside the historical bias of this volume is Stanley Carlson-Thies's paper on the meaning of Dutch segmentation for America today. Anyway, it is one of the signs of a small Kuyper-revival. Maybe "phenomenal Abraham" is now taken more seriously than he was at the time that he held his famous Stone lectures on Calvinism.

It seems that the American influence on mass culture is not a recent phenomenon, as both articles on this theme describe primarily the influence of America on the Old World and not the other way round. Hans Krabbendam paints a picture of the temperance movements in the States and in the Netherlands, where it was largely an Anglo-Saxon import. The efforts of the Dutch tempéranants were more tempered than those in the New World and never aimed at a total ban of alcoholic beverages. More successful was the impact of American hymns on Dutch reformed musical culture. Jan Smelik describes the popularity of these songs, that were mainly used outside church services. These two articles are not confined to the Gereformeerden but also look at developments within the Hervormde Kerk.

The theme of ethnicity of the emigrant communities is explored in Aileen van Ginkel's article on the different views on society held by American and Dutch preachers in the Christian Reformed Church in Canada. The Americans focussed, not amazingly, more on integration than the Dutch generally did. This collection of essays gives a good introduction in the present state of research on the effects of the reformed emigration from the Netherlands to North America. It shows how new approaches can give fresh insights into emigration history. One minor point is the untrustworthiness of some statistical material presented by Swierenga. He clearly is aware of the differences between Hervormden en Gereformeerden and very carefully tries to avoid confusing them. Unfortunately for him, during the first years after the Afscheiding some of the Afscheidenen continued to call themselves Hervormd, while some Hervormden labelled themselves still by the old

“Gereformeerd”. Most clearly is this when Swierenga distinguishes in Tables 1 and 4 between Waals Hervormden as Hervormden and Waals Gereformeerden as Separatists. There was no Secession in the Church of the Wallons and therefore there are no Waals Separatists. Swierenga also is not very consistent, as in table 1 he puts the Nederduits Hervormden under the Hervormden, while in Tables 3 and 4 he catalogues them as Separatists. I fear the only possibility to disentangle the Hervormden from the Separatists is to check the religious affiliation of the emigrants with the local church records. But this small comment does not diminish my general appreciation of this volume as an important contribution and very good read.

A.Th. Boone

A.Th. Boone, *Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch Zendelinggenootschap in Oost-Java (1840-1865)*, Mission 18, Zoetermeer: Boekencentrum, 1997, xiv + 222 pp. ISBN 90 239 0354 4. Prijs: f. 38,50 (paperback).

Het nieuwe van deze studie over de Nederlandse zending in Oost-Java waarop Boone op 24 september 1997 promoveerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam is gelegen in de benadering die de auteur heeft gekozen. Hij beschrijft de zending op Oost-Java in de periode 1840-1865 als een missionair beschavingsoffensief. Dit geeft hem de gelegenheid gelijkelijk aandacht te besteden aan de drie partijen die bij dit offensief betrokken waren: de uitzendende instantie, het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG), de uitgezonden zendelingen, met name Jellesma en Harthoorn, en de groep aan wie het Evangelie werd verkondigd, de Javanen. Hierdoor weet hij een nieuw en boeiend licht te werpen op een op zich zelf bekend stuk zendingsgeschiedenis.

In hoofdstuk 1 behandelt Boone de geschiedenis van het Nederlands Zendelinggenootschap (NZG) van 1797 tot 1865. Rond 1840 kreeg het genootschap te maken met de richtingenstrijd die ontstond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk tussen de meer orthodoxe aanhangers van het Réveil enerzijds, die bekering zagen als een breuk met het heidense verleden, en aan de andere kant de meer liberale Groninger richting en de Moderne Theologie, die bekering beschouwden als een opvoedingsproces waarbij geleidelijk christelijke normen en waarden werden aangeleerd. Hoewel het NZG weigerde partij te kiezen ging het toch in de praktijk van het

zendingswerk steeds meer aandacht schenken aan beschavingsarbeid. Dit leidde onder meer tot een professionalisering van de zendingsopleiding waarbij aan de intellectuele ontwikkeling van de aanstaande zendelingen meer aandacht werd besteed dan voorheen.

Dan wendt Boone de blik naar de zendingsarbeid die in Oost-Java werd verricht. Toen het NZG betrokken raakte bij het kersteningswerk aldaar dat reeds eerder was begonnen (hoofdstuk 2, dat met name handelt over Coolen en Emde, die gemeenten stichtten met respectievelijk een sterk Javaanse en een sterk westerse inslag), koos de daarheen uitgezonden zendeling Jellesma voor een indirecte benadering (hoofdstuk 3). Hij stichtte een opleidingsschool waar hij Javaanse christenen opleidde om volgens zijn inzichten en onder zijn leiding te gaan werken als voorgangers van de bestaande gemeenten. Zo meende hij de kloof tussen het westerse Christendom en de Javaanse cultuur te kunnen overbruggen door de feitelijke bekeringsarbeid in handen te leggen van de Javaanse christenen zelf. Een van zijn opvolgers, Samuel Eliza Harthoorn (hoofdstuk 4), zette aanvankelijk deze werkwijze voort maar kreeg daar steeds meer bezwaren tegen omdat hij meende op grond van zijn waarnemingen dat deze benadering in de hand werkte dat de Javaanse christenen het christelijk geloof inpasten in hun religieuze denkwereld.

In zijn geschrift *De Evangelische zending en Oost-Java. Eene kritische bijdrage* (hoofdstuk 5) betoogde Harthoorn vervolgens dat alleen door gerichte beschavingsarbeid (onderwijs) de Javanen rijp konden worden gemaakt voor een toekomstige bekering zoals hij die vanuit de Moderne Theologie voorstond. In feite pleitte hij daarmee voor opschorting van het missionair beschavingsoffensief zoals dit door het NZG werd ondernomen. Hij werd dan ook ontslagen. Zijn geschrift leidde tot een debat over de wenselijke zendingsmethode, waarbij bleek dat de NZG weigerde te kiezen tussen bekering en beschaving.

De schrijver concludeert dat het NZG daarmee koos voor continuering van de bestaande zendingsmethode, waarbij aan de zendeling als prediker van het Evangelie en beschaver een beslissende rol bleef toebedeeld. Zij bleven bepalen hoe de Javanen zich moesten bekeren en accepteerden een eigen inbreng van Javaanse zijde alleen voor zover die strookte met hun opvatting van het christendom.

Deze conclusie bevestigt de indruk die al lezend opkomt dat de schrijver wel erg veel plaats heeft ingeruimd voor het “enfant terrible” Harthoorn. De twee aan hem gewijde hoofdstukken zijn zeker zeer lezenswaardig, maar het is de vraag of Harthoorn toch niet te zeer een buitenbeentje en eenling was om de Nederlandse zending tot een principiële koerswijziging te kunnen brengen.

Men ging immers uiteindelijk verder in het oude beproefde spoor waarbij bekering hoofdzaak was en beschaving bijzaak. Tussen beide activiteiten werd te weinig een tegenstelling gevoeld om de ene op te geven ten behoeve van de andere, laat staan dat men de neiging gevoelde om het bekeringsoffensief op te schorten zoals Harthoorn bepleitte.

Dit neemt niet weg dat Boone zich met dit vlot geschreven boek op overtuigende wijze gekwalificeerd heeft als een zendingshistoricus die de literatuur kent en de bronnen goed heeft bestudeerd. Zijn vermoeden dat hij vanuit een agogisch perspectief een breder beeld kan geven van de zendingsgeschiedenis (p. 8) wordt door zijn studie bevestigd. Op een goede wijze weet hij een verbinding te leggen tussen de theologische strijd binnen de Nederlandse Hervormde Kerk in de 19de eeuw en het zendingswerk in Oost-Java. Met name op de relatie tussen de gepleegde zendinginspanning en de receptie van het Evangelie binnen de kaders van de Javaanse cultuur weet hij een interessant licht te werpen door gebruik te maken van cultureel-antropologische studies.

C. de Jonge

20 november 1998

Mededelingen uit de Werkgroep

Werkgroepvergaderingen

In het afgelopen jaar kwam de Werkgroep tweemaal bijeen, op 25 mei in de senaatszaal van de THUK te Kampen en op 2 november j.l. in het Zendingshuis te Oegstgeest. Tijdens de voorjaarsbijeenkomst werd het woord gevoerd door dr A.G. Hoekema, die sprak over “De Doopsgezinde zending en oecumenische verhoudingen. Een historisch overzicht” en door dr J. van Slageren, die sprak over het Brits-Nederlands Colloquium dat begin april in Cambridge was gehouden. Omdat beide lezingen in het voorjaarsnummer van DZOK zijn gepubliceerd is het niet nodig bij de inhoud ervan in de mededelingen stil te staan. Op 2 november hield dr J.L. Krabbendam een lezing over “Zeeuwse emigratie naar Noord-Amerika: Cornelius VanderMeulen (1800-1876)” en spraken achtereenvolgens dr H.E. Niemeijer en drs M. van Selm over hun bevindingen betreffende mogelijke vindplaatsen van archivalisch materiaal, opgedaan tijdens hun bezoeken aan de Molukse archipel in de loop van dit jaar. Tijdens het huishoudelijk deel van de vergaderingen kwam het voornemen aan de orde vanaf 1999 een van de twee afleveringen van elke jaargang van DZOK aan een specifiek thema te wijden.

Ook werden er wijzigingen gemeld in de samenstelling van de redactie van het blad: een smalle redactie en een bredere redactie. Om de redactie te adviseren en attent te maken op interessante zendingshistorische ontwikkelingen of onderzoek bestaat een “advisory board”. Ook in de samenstelling van die groep vallen wijzigingen te melden. Dr Brian Stanley, directeur van de North Atlantic Missiological Society, in Cambridge en auteur van de geschiedenis van de BMS, dr James Bratt, kenner van de geschiedenis van de Nederlandse emigranten in Noord-Amerika, dr Rita Smith Kipp te Jambier, Ohio, USA, gezaghebbend op het gebied van de Indonesische geschiedenis, die van kerk en zending inclusief, traden toe tot deze adviesraad. De redactie is hen zeer erkentelijk voor hun toegezegde ondersteuning.

Projecten

Het grote *Molukkenproject* vordert gestaag. Nog steeds worden interessante nieuwe bronnen ontdekt, zowel met betrekking tot de zeventiende en achttiende eeuw als tot de geschiedenis van kerk en zending in de Molukken in de “grote zendingseeuw”, te weten de periode tussen de teruggave van Indië door de Engelsen aan Nederland in 1816 en de Japanse inval in 1942. De samenwerking met de Indonesische partners loopt op verschillende gebieden voortreffelijk. Zo wordt op Ambon (door de heer Buce Usmany) met grote

vaart en deskundigheid gewerkt aan de vertaling van reeds geselecteerd bronnenmateriaal. Daarnaast levert prof. R.Z. Leirissa in Jakarta grote hoeveelheden kopieën van het register van het Departement voor Onderwijs, Eredienst en Nijverheid. De registers blijken een waardevolle toegang tot de overheidsarchieven, niet het minst omdat, zover wij thans weten, het eigenlijke archief van Eredienst nog niet boven water is. De registers zijn bovendien waardevol omdat zij vanaf 1890 inzicht geven in de (enorme) hoeveelheid materiaal dat in een hulpdepot van het Nationaal Staats Archief, te Bogor, is opgeslagen. Naar verluidt zou nu ook een deel van het archief van de Protestantse Kerk ontdekt zijn. Het project is fascinerend, het is voor de eerste maal in de geschiedenis dat de Molukken in kerkelijk-religieus opzicht in ver en recent verleden ons zo nabij komen.

Ook het *St. Petersburgproject* (een bronnenuitgave betreffende de geschiedenis van de Hollandse Hervormde Kerk in St. Petersburg 1717-1927) loopt goed, niet het minst nu particuliere fondsen het ons mogelijk maken een langere-termijn planning erop na te houden. Als alles volgens plan verloopt zullen in het vroege voorjaar alle notulen in de computer zijn ingevoerd. Daarna volgt annotatie en onderzoek betreffende de notulen van de Duitse en de Franse Gereformeerde gemeenten in St. Petersburg. Een eerste bundeling van studies betreffende de geschiedenis van de kerk in St. Petersburg is voorzien voor eind mei 1999.

Het project *Inventarisatie Zendingsarchieven* heeft ernstige vertraging opgelopen. Dat hangt samen met de langdurige ziekte van de uitvoerster van het project, mevr. drs M.H. Dirkwager. Met mevr. Dirkwager acht het bestuur van de Werkgroep de voltooiing van het project, een uitgave van een gids betreffende (protestantse) zendingsarchieven in Nederland evenwel zo belangrijk, dat het alles in het werk stelt om het afrondende werk door anderen, zij het onder leiding van mevr. Dirkwager, te laten verrichten.

Eerste "lustrum"

Tenslotte herinner ik onze leden aan het feit dat wij met de verschijning van deze najaarsaflevering de vijfde jaargang volmaken. Tot nu toe werkt de redactie met groot genoegen aan het tijdschrift, al wordt al dit werk min of meer in de vrije tijd gedaan. Aangezien vrije tijd een schaars goed is, betekent deze situatie dat de redactie onvermijdelijk dingen over het hoofd ziet. Dat is de reden dat wij u oproepen uw opmerkingen over de kwaliteit van het

tijdschrift, uw suggesties over de inhoud van de komende afleveringen en andere opmerkingen ter zake aan ons te willen doorgeven.

Personalia auteurs

Dr J.L. Krabbendam studeerde Amerikaanse geschiedenis aan de universiteiten van Leiden en Kent State (Ohio, USA). Hij promoveerde in 1995 aan de universiteit van Leiden op het proefschrift *The Model Man: A Life of Edward W. Bok (1863-1930)* een illustere Nederlandse immigrant in de VS. Hij is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Roosevelt Study Center te Middelburg. Hij publiceerde diverse artikelen en redigeerde enkele bundels over immigratiegeschiedenis en American Studies.

Drs Th.J.S. van Staalduine (1963), predikant van de Gereformeerde Kerk van 's-Gravenmoer (1991-1996), bereidt sinds 1995 aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen een kerkhistorisch proefschrift voor, getiteld *Prof. Gerrit Marinus den Hartogh (1899-1959) en de Vrijmaking van 1944*. Sinds 1998 is hij uitvoerder aan de THU van het onderzoek naar de geschiedenis van de Hollandse Hervormde Kerk te St. Petersburg, 1717-1922.

Dr P.N. Holtrop (1943) was van 1977 tot 1982 docent in de kerkhistorische en oecumenische vakken aan de Theologische Hogeschool te Ujung Pandang (Indonesië) en is sinds 1987 als hoogleraar missiologie verbonden aan de THUK. Dr Holtrop is voorzitter van de Werkgroep en van de redactie van DZOK.

Dr H.E. Niemeijer is momenteel betrokken bij het “Molukken-project” van de THU als een der uitvoerders. Hij is in 1996 aan de VU gepromoveerd op een proefschrift, getiteld *Calvinisme en koloniale stadscultuur Batavia 1619-1725*.

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN, Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)

Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H.E. Niemeijer

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*.

The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 6.1 voor Windows of hoger) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 8000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerde, van een beknopt curriculum vitae. De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding twenty-five pages, including footnotes and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or 7 for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.
ISSN: 1380-3905.

Inhoud

J.L. Krabbendam	Forgotten Founding Father: Cornelius VanderMeulen as Immigrant Leader	1
Theo van Staalduine	Taalstrijd in de Hollandse Kerk te St. Petersburg in 1774. Het vertrek van ds Jacobus Gargon	24
Pieter Holtrop	Een zendeling op de troon in Buitenzorg? Het regeringsbeleid van A.W.F. Idenburg als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1909-1916)	40
H.E. Niemeijer	The first Protestant Churches on Java's Northeast Coast. A Church Report from Rev. J.W. Swemmelaar	53
Boekbesprekingen:	Brian Stanley, <i>The History of the Baptist Missionary Society 1792 - 1992</i> (Van Slageren); George Harinck & Hans Krabbendam (eds.), <i>Sharing the Reformed Tradition: The Dutch-North American Exchange, 1846-1996</i> (Boone); A.Th. Boone, <i>Bekering en beschaving. De agogische activiteiten van het Nederlandsch Zendelinggenootschap in Oost-Java (1840-1865)</i> (De Jonge)	74
Mededelingen uit de Werkgroep		81
Personalia auteurs		83